

ՕՏԱՐԱԼԵԶՈՒ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՈՐՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

(Ներսես Պարթևի և Եպիփանի նորահայտ «Հարցման» առիթով)

ՀՍՍՀ ԴԱ ակադեմիկոս Լ. Ս. ԽԱՉԻԿՅԱՆ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 582 ձեռագիրը դարիս սկզբներին հայտնի դարձավ բանասիրությանը՝ որպես Չագալանից ժողովի կանոնները պարունակող միակ սկզբնաղբյուր, իսկ այսօր այն գրավում է մեր ուշադրությունն իր ծալքերում թաքցրած ունենալով «Հարցումն տեառն Ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի առ Եպիփան միայնակեաց» խորագրով ուշագրավ բնագիրը: Չնայած իր փոքր ծավալին (պարունակում է ընդամենը 200 բառ), այն հնարավորություն է ընձեռում նորից անդրադառնալու Հայաստանում մինչ գրերի գյուտը օտար լեզուներով ստեղծված դրական հուշարձանների բնույթին ու բովանդակությանը, որոշելու նրանց նշանակությունը հայալեզու գրականության ըստեղծման գործում՝ V դարի առաջին տասնամյակներին:

1

Հայոց հին մշակույթի պատմությանը տարբեր առիթներով անդրադարձած դիտնականներից ոմանք, ուշադրություն դարձնելով սկզբնաղբյուրներում առկա որոշ տվյալների վրա, հանգել են այն եզրակացության, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հայտարարվելու ժամանակից (շուրջ 313 թ.) մինչև գրերի գյուտն ու մայրենի լեզվով գրական հուշարձանների նրկան գալը, հայերն ունեցել են օտարալեզու գրականություն¹:

Այդ մասին բանասիրության մեջ արտահայտված տեսակետների լավագույն ամփոփումը գտնում ենք Եղիա Քասունու մոտ. «Նորագույն հետազոտությունք,— գրում է նա,— կապացուցանեն, որ Լուսավորչի օրեն սկսյալ՝ նախամեսրոպյան այդ մեկ գարու միջոցին, Հայաստանի մեջ հետզհետե գոյացավ հունարեն և ասորերեն լեզուներով գրված, բայց հայուն համար հորինված և հավանորեն մեծ մասամբ ալ հայ գրիչներն արտադրված, գրականություն մը, ոչ արհամարհելի քանակությամբ, բայց գլխավորապես կրոնական, վկայաբանական-պատմողական բովանդակությամբ, որ ապա առանձին թարգմանիչներու կողմե օգտագործվեցավ Ե. դարուն՝ հայերեն լեզվով անդրանիկ գրականության հորինման մեջ»²:

Օտար լեզուներով շարադրված հայկական գրականության այդ հուշարձանների որոնման ուղղությամբ որոշ աշխատանքներ արդեն կատարվել են:

¹ Տե՛ս, օրինակ, Հ. Գաթրոճյան, Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց, Վիեննա, 1851: Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901: Ա. Զամինյան, Պատմություն հայ գրականության, Ա մաս, Նոր-Նախիջևան, 1915: Եղիա Ս. Քասունի, Հայ մշակույթի պատմությունը, Պեյրուի, 1954 և այլն:

² Եղիա Ս. Քասունի, Հայ մշակույթի պատմությունը, էջ 267:

Արգասավոր կարելի է համարել, մասնավորապես, Բ. Սարգիսյանի ուսումնասիրությունը Ազաթանգեղոսի անվամբ մեզ հասած «Պատմություն» բաղկացուցիչ բաժինների (Գրիգոր Պարթևի կենսագրություն, Խոսրովի և Տրդատի պատմություն, Հռիփսիմյանց վկայաբանություն) բացահայտման և V դարի սկզբներին՝ հայկական այբուբենի ստեղծումից անմիջապես հետո, հունարեն լեզվով գրված այդ նյութերի թարգմանության, համախմբման ու խմբագրության մասին: Բ. Սարգիսյանի ուսումնասիրությամբ ապացուցված կարելի է համարել, որ Ազաթանգեղոսի թարգմանության ու խմբագրության հիմնական աշխատանքը «Մաշտոցի վարքի» նշանավոր հեղինակ Կորյունին է պատկանում, և որ այդ գործը վերջինս կատարել է իր մեծ ուսուցչի վերակացությամբ և աշակերտակից Եզնիկ Կողբացու գործակցությամբ³:

Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Փավստոս Բուզանդի «Պատմություն» հնագույն շերտերն ու հեղինակի օգտագործած աղբյուրները որոնելու ջանքերը, որոնք չնայած կատարյալ արդյունքներ ղեռն չեն տվել⁴, բայց հնարավորություն են ընձեռում եզրակացնելու, որ նշանավոր այդ դրվածքն ամբողջական իր կերպարանքով ձևակերպվել է V դարի կեսերին կամ 60-ական թվականներին՝ նախորդ հարյուրամյակում հորինված բանավոր ու գրավոր ւստեղծագործությունների համախմբումով:

Մեծ հավանականությամբ նախամեսրոպյան շերտեր կան նաև Զենոբ Գլակի անվամբ հայտնի պատմագրական երկի մեջ: Եվ եթե Ազաթանգեղոսի ու Բուզանդի աղբյուրները հիմնականում հունարեն էին շարադրված, Զենոբի անվամբ նյութերի հնագույն շերտը, անտարակույս, գրված է եղել ասորերեն. որոշակի տվյալ ունենք այն մասին, որ մինչև VI դարի կեսերը (մինչև Թոդիկ վանահայրը), Գլակա վանքում առաջնորդ եղած հոգևորականները «ամենեքեան ասորիք էին, և տունն այն ասորի գրով և պաշտամամբ է վարեալ, մինչև Թոդիկ փոխեաց զամենայն կարգս և զասորոց ցեղսն բնաւ հալածական արարի վանացն»⁵:

2

Մինչև հայերեն գրերի ստեղծումն ու հայալեզու մատենագրության ծաղկումը, հայ եկեղեցու պաշտոնեություն կողմից կամ նրա նախաձեռնությամբ,

³ «Ազաթանգեղոս և յուր բաղմադարյան զաղտերն, քննադատություն հ. Բարսեղ վ. Սարգիսյանի», Վենետիկ, 1890: Այստեղ, որպես եզրակացություն, կարգում ենք. «Կորյուն է նա ինքն խմբագրող և ղլխավոր թարգմանիչ ազաթանգեղոսյան դրոց, ունելով ինքյան գործակից զհոշակյալն ի դիր և ի բան աշակերտակիցն յուր զԵզնիկ Կողբացի» (էջ 118): Հմմտ. նաև Նորայր Բյուզանդացի, Կորյուն վարդապետ և նորին թարգմանությունը, Տփղիս, 1900:

⁴ Վերջնականապես չի պարզված ղեռն Պրոկոպիոս Կեսարացու օգտագործած «Հայոց պատմության» հայերեն, թե հունարեն լինելու հանգամանքը, չի որոշված, թե ինչ է եղել Մեսրոպ Վաչոյծորեցու կողմից «Արևելից դիրք» կամ «Հայոց մնացորդաց դիրք» կոչված սկզբնաղբյուրը. Փավստոսից հետագայում կատարված մի քաղվածք, թե՛ ուրույն մի գրվածք, որից անկախ իրարից, օգտվել են և՛ Փավստոսը, և՛ Մեսրոպ Վաչոյծորեցին: Այս կարգի բաղմաթիվ հարցեր անպատասխան են մնացել:

⁵ Հովհան Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարոնոյ, Երևան, 1941, էջ 287:

Ղադար Փարպեցին ևս հայտնում է, որ V դարի կեսերին Սասանյան արքունիքի գրածոների սահանքով «պաշտօն եկեղեցւոյ և կարգացմունք դրոց ասորի ուսմամբ վարէին ի վանորայս և եկեղեցիս Հայաստան ժողովրդոցս» (Ղադար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1904, էջ 13):

վերոհիշյալ պատմագրական երկերի մեջ տեղ գտած նյութերից բացի հորինվել են նաև այլ երկեր՝ ճառեր, թղթեր, կանոններ և այլն: Հայ մատենագրության պատմության տարբեր հարցերի նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ երբեմն հիշատակվում են այդ կարգի որոշ գրվածքներ. դրանցից մի քանիսն արդեն տեղ են գտել հայոց հին գրականության հուշարձանների ցանկի մեջ, բայց կան նաև պատշաճ ուշադրություն չգրաված միավորներ:

Ամբողջական ցուցակ կազմելը մեր նպատակից դուրս համարելով, ստորև փորձելու ենք համախմբել մեզ հայտնի տեղեկությունները նախամեսրոպյան շրջանում Հայաստանում ստեղծված քրիստոնեական գրականության այն հուշարձանների մասին, որոնք հետագայում թարգմանվելով հասել են մեզ կամ որոնց մասին տեղեկություններ են պահպանվել մեր հնագույն աղբյուրներում:

Օտարալեզու հայ գրականության հիմնադիրը, անտարակույս, եղել է Գրիգոր Պարթևը՝ հետագայում կոչված Լուսավորիչ, նշանավոր այն գործիչը, որի ջանքերով IV դարի սկզբներին քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հայտարարվեց և պայմաններ ստեղծվեցին այդ նոր կրոնը հեթանոս երկրում արմատավորելու համար:

Գրիգոր Լուսավորչի անվան շուրջ ստեղծված հրաշապատում զրույցները (Խոր Վիրապում 13—15 տարի տոկալը, խոզ դարձած Տրդատ թագավորին բուժելը և այլն) քննական ուսումնասիրության հիմնական առարկա դարձնելով, որոշ ուսումնասիրողներ հակված են եղել կասկածելու նաև պատմական այդ գործչի կենսագրական իրական գրվածքների վրա: Մենք, սակայն, որևէ հիմք չենք տեսնում տարակուսելու, որ Լուսավորիչն, իրոք, սերված է եղել պարթևական նշանավոր մի ընտանիքից (հավանաբար Սուրենյան գերդաստանից)⁵, իր պատանեկության տարիներն անց է կացրել Կեսարիայում, ուր Բարձրագույն կրթություն է ստացել և դաստիարակվել որպես քրիստոնյա, վերադարձել է Հայաստան, ծառայության մտել Արշակունյաց արքունիքում, քարոզել նոր կրոնը՝ դրա մեջ տեսնելով հայ պետականության ամրապնդման, կենտրոնախույս հակումների սանձահարման մի հզոր ազդակ, հալածվել է այդ պատճառով, ի վերջո հաղթանակ տանելով, դրել է հայ քրիստոնեական եկեղեցու հիմքերը:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում տարածելու համար անհրաժեշտ էին այդ նոր վարդապետության սկզբունքներին քաջատեղյակ պաշտոնյաներ: Գիտակցելով դրա անհրաժեշտությունը, Գրիգոր Պարթևը, Ագաթանգեղոսի իսկ վկայությամբ, «հաւանեցուցանէր զթագաւորն, զի ի դաւառաց և կողմանց կողմանց ի տեղիս տեղիս ժողովեացեն բազմութիւն մանկւոյ առ ի նիւթ վարդապետութեան»: Թագավորի հրամանով հավաքվում են մանուկներ «յաբուեստ դպրութեան», նրանց վրա կարգվում գիտուն վարդապետներ, «եւ զնոսա,—

⁵ Պարթև Արշակունիների վերնախավը 7 նշանավոր ընտանիքներից էր բաղկացած, որոնցից հայտնի են, հատկապես, Կարեն, Սուրեն և Միհրան տոհմերը (հիշատակվում են նաև Սպանդիատ, Սպահպատ և Զիկ կոչվածները. այս մասին տե՛ս Р и ч а р д Ф р а ѝ, Наследие Ирана, М., 1972, էջ 267): Զենոբ Գլակի վենետիկյան մի ձեռագրի մեջ հիշատակություն կա այն մասին, որ Գրիգոր անունը Լուսավորչի մկրտության անունն է եղել. իսկ մինչ այդ ծնողները երա՛շ Անակշատ-Սուրեն են կոչել (Բ. Ս ա р գ ի ս յ ա ն, Ագաթանգեղոս և յուր բազմադարյան զաղտնիքն, էջ 37): Այստեղից էլ կարելի է հետևել, որ Անակ Պարթևը և նրանից սերվող Գրիգոր Լուսավորչի գերդաստանը պարթևական վերնախավի ամենանշանավոր Սուրեն-Պահլավների տոհմի մի ճյուղն է եղել:

շարունակում է պատմագիրը, — յերկուս բաժանեալ, զոմանս յասորի դպրութիւն կարգեալ, և զոմանս ի հելլէն»⁷:

Նոր կրօնի քարոզիչներն իրենց ձեռքի տակ պետք է ունենային ժողովրդական զանգվածների համար օտար այդ վարդապետության հիմնական դրույթների ու ծեսերի, հին և դարերի հոլովույթով սրբագործված հավատալիքների նկատմամբ որդեգրվելիք կեցվածքի և հարակից խնդիրների մասին մատչելի ցուցմունքներ ու հրահանգներ: Եվ քանի որ հայ քրիստոնեական եկեղեցու համար ըստ ազդեցության երկու շրջանների պաշտոնական լեզուներ էին դարձել հունարենն ու ասորերենը, բնականաբար պետք է երևան գային այդ լեզուներով, բայց հայերի գործածության համար հորինված երկեր:

Մեր սկզբնաղբյուրներում ուղղակի ցուցումներ կան այն մասին, որ այդ յուրատեսակ՝ օտար լեզուներով, բայց հայերի պետքերի համար կյանքի կոչված մատենագրության հիմնադիրը եղել է ինքը՝ Գրիգոր Պարթևը: Ազաթանգեղոսի մոտ կարդում ենք, որ նա ավանդել է «Ճառս յաճախագոյնս դժուարապատումս, առակս խորիմացս դիւրալուրս»⁸: Հաճախագոյն և դժարապատում ճառերը իրավամբ նույնացվել են բազմաթիվ ձեռագրերով մեզ հասած և «սըրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի» գրչի արգասիք համարվող 23 այն ճառերի հետ, որոնք հենց ձեռագրական ավանդույթով «յաճախապատում և լուսավորք» են կոչված:

Եվրոպացի և հայազգի մի շարք բանասերներ, գտնելով այդ ճառերի մեջ Մ. դարի առաջին տասնամյակների պատմական կացության մասին որոշ ակնարկներ, կասկածով են վերաբերվել վերոհիշյալ տվյալներին, և առաջնորդվելով Կորյունի այն վկայությամբ, որի համաձայն հայ գրերի մեծանուն ըստեղծողը նույնպես հորինել է ճառեր «յաճախագոյնս, դիւրապատումս, շնորհագիրս, բազմադիմիս»⁹, հանգել են այն մտքին, որ Գրիգոր Լուսավորչին վերագրված ճառերի իրական հեղինակ պետք է համարել հենց Մեսրոպ Մաշտոցին¹⁰: Սակայն եղել են և դեռևս կարող են առաջ քաշվել այս կնճիռը հարթելու այլ եղանակներ: Եթե այդ ճառերը կամ նրանց հիմնական մասը իրոք շարագրել է Գրիգոր Լուսավորիչը, ապա այն թարգմանված պետք է լինի հայերեն՝ հայ գրականության կերպավորման առաջին շրջանում, առաջին հայ թարգմանիչների կողմից: Գրիգորի ճառերի հայացման աշխատանքին կարող էր ձեռնամուխ լինել հենց ինքը՝ Մաշտոց վարդապետը, հայոց կրկին Լուսավորիչը, իր ժամանակի պահանջների թելադրանքով ներմուծելով նրանց մեջ նոր պարբերություններ ու մտքեր¹¹:

7 «Ազաթանգեղեայ Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տիփլիս, 1910, գլ. ԺԻ, էջ 437—438:

8 Ա. զ. ա. թ. ա. զ. ե. ո. ո. ս., գլ. ԺԻԷԼ, էջ 466:

9 Կ. ո. յ. ո. յ. ն., Վարք Մաշտոցի, ...ի ձեռն Մ. Արեղյանի, Երևան, 1941, էջ 78:

10 Այս տեսակետն արտահայտել են Պ. Ֆեթթերը, Ս. Վերերը, Կ. Տեր-Մկրտչյանը, Մ. Արեղյանը և ուրիշներ: Ա. Սրայյանը «Յաճախապատում» ճառերի հեղինակի հարցը իր հոդվածում (տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1962, № 5, էջ 25—38), համառոտակի մեջ է բերել սրանց տեսակետները և փորձ կատարել ուրիշ փաստեր շրջանառության մեջ գնել հօգուտ այս կնթաղրության:

11 Մեր մի հոդվածի մեջ («Բանբեր Մատենադարանի», № 7, էջ 19) հետևելով Մեսրոպ Մաշտոցին «Յաճախապատում» ճառերի հեղինակ համարող բանասերներին, ուշադրություն էինք դարձրել ճառերից մեկի մի հատվածի վրա, որն իրոք պատշաճ է դալիս հայոց գրերի արարի. Մաշտոցի գրչին: «Նա և զքննութիւն արարածոց յօրինեաց որպէս զգիր դպրութեան և

Ինչ վերաբերում է Մաշտոցի դրած ճառերին, ապա դրանք ոմանց կողմից նույնացվել են Աղաթանգեղոսի «Պատմության» մեջ աղուցված «Վարդապետության» հետ. այստեղ կան IV դարում ապրած մի շարք հեղինակների աշխատություններից քաղված տեղիներ, ուստի այն, ինչպես ենթադրել են, պետք է դրված լինի V դարում: Հանգամանորեն քննարկելով Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ մեզ հասած ճառական գրվածքները, Բ. Սարգիսյանը հանգել է այն եզրակացության, որ «Յաճախապատումն» իրոք Լուսավորչին է պատկանում, իսկ նրան վերագրված «Վարդապետության» հեղինակը՝ Մեսրոպ Մաշտոցն է¹²: «Յաճախապատում» կոչված ճառերը հոգևոր խրատներ են, որոնց ընդհանուր խընդիրն է քրիստոնեական ուսմունքի և բարոյական սկզբունքների քարոզը: Ճառախոսն ուսուցանում է քրիստոնեական առաքինի կյանքի պայմանները՝ բարքերի մաքրություն, ժուժկալություն, սեր, հեզություն, գթություն, հորդորում է բարիք գործել, հեռու մնալ անառակությունից, շարից և այլն: Եվ այս ամենը մի ընդհանուր վերջնական նպատակի համար, որ է՝ «աշխարհի խաղաղությունն ու շինությունը»¹³:

Եւ անուանս, զի անուանքն զընդունութիւնն տայցեն գրոյն և միմիանց զորոշումն, և գիրն զբարսկարդասցէ անուանն» («Յաճախապատում ճառք», Վաղարշապատ, 1894—1896, էջ 69),—ասված է «Վասն յօրինուածոց արարածոց» ճառի մեջ: Այժմ էլ մնում ենք այն տեսակետին, որ դրեր Գրիգորին և նրանց անուններ տալու աննախադեպ երևույթը որպես բացատրական օրինակ կարող էր օգտագործել մի անձնավորություն, որն ինքն անձամբ առնչված է եղել այդպիսի մի աշխատանքի: Ուստի կարծում ենք, որ ճշմարիտ է Ա. Զամինյանը՝ ճառերի հեղինակ հասարկելով Գր. Լուսավորչին, իսկ թարգմանիչ՝ Մեսրոպ Մաշտոցին. «Կարելի է կարծել,—գրել է նա,— թե վերջինս (իմա՝ Գր. Լուսավորիչը—Լ. Խ.) է իսկական հեղինակը, իսկ առաջինը (Մ. Մաշտոցը) նույն գործը թարգմանել է նորանոր հավելումներով» (Ա. Զամինյան, Հայոց եկեղեցու պատմություն, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 89—90):

12 Բ. Սարգիսյանի մոտ, որպես եզրափակումն իր ուսումնասիրության այդ հատվածի, կարդում ենք. «Կամ Յաճախապատում դիրքն և կամ Գրիգորի կարծեցյալ վարդապետությունը պետք է որ անհրաժեշտ Ն. Մեսրոպբա լինի, որովհետև նորա կենսագրի ասածով՝ այնպիսի ճառեր գրած էր, իսկ այժմ այդ կրկին երկասիրություններն զուրս նույն սեռի ուրիշ անանուն գրություն մի ձեռքերնիս հասած չէ, և որովհետև Յաճախապատում գիրքը բոլոր իր ներքին հանգամանքներովն և պարզ և միաձև վարդապետությամբն ավելի Գրիգորի և նորա ժամանակին, քան թե Ն. Մեսրոպբա կարև պատշաճել, ուրեմն հետևությունն հայտնի է» («Ազգաթանգեղոս և յուր բաղմադարյան գաղտնիքն», էջ 403):

Վաղածամ է, անշուշտ, այս ելրակուցությունը վերջնական համարել. կան և դեռևս կարող են երևան գալ նոր տեսակետներ հայ գրականության արշալույսին ստեղծված երկերի ժամանակադրական հերթաշարը որոշելու, միմյանց նկատմամբ նրանց ունեցած ոճական և գաղափարական առնչություններն ու տարբերությունները պարզելու և, ի վերջո, դրանցից յուրաքանչյուրի հեղինակային պատկանելությունը վերջնականապես հաստատելու ճանապարհին: Այս փնտյթի ուսումնասիրություններին առաջիկայում կարող են նպաստել նաև էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաները և գիտա-հետազոտական աշխատանքների նոր ձևեր ու եղանակներ: Ուստի մեր պարտքն ենք համարում զգուշացնել մեր խստապահանջ ընթերցողներին, որ ինչպես «Յաճախապատում ճառերի» և «Վարդապետության», այնպես էլ հաջորդ շարադրանքի ընթացքում հիշատակվող որոշ գրվածքների հեղինակային պատկանելության մասին այստեղ արտահայտված տեսակետները ցուցանիչ են հարցի ուսումնասիրության այսօրվա վիճակի, որ հետագայում նոր փաստերի լույսի տակ կարող են ճշգրտվել ու լրացվել: Մեր ուսումնասիրության հիմնական նյութը, սակայն, վստահ ենք, որ առաջիկայում ավելի խորն է բացահայտվելու, և IV դարում Հայաստանում օտար լեզուներով ստեղծված գրական հուշարձանների ցանկը լրացվելու է մեր կողմից չնկատված այլ միավորներով:

13 Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 121:

Գրիգոր Լուսավորչի անվամբ պահպանվել են նաև ուշագրավ կրոնական հրահանգներ: Նրա Արիստակես որդին 325 թ. մասնակցել է Նիկիայի տիեզերական ժողովին և իր հետ Հայաստան բերել այդ ժողովի կանոններն ու Նիկիական հավատո հանգանակը:

Այս փաստն արձանագրելով, Ագաթանգեղոսն ավելացնում է, որ Լուսավորիչը, ընդունելով ժողովի որոշումները, «ի նոյն լուսաւոր կանոնս յաւելեալ, առաւել ևս զիւր վիճակն, զՀայաստան երկիրն, պայծառացուցեալ... լուսաւորէր»¹⁴, իսկ Մովսես Խորենացին նշում է, որ հայ եկեղեցու հիմնադիրը «սուղ ինչ գլուխս յինքենէ ի կանոնս ժողովոյն յաւելու վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին»¹⁵: Երեսուն կետերից բաղկացած այդ կանոնները պահպանվել են «Հայոց կանոնագրքի» մեջ, մի քանի ձեռագրերում ունենալով այսպիսի խորագիր. «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, յաւելումն նիկիական» կամ «Կանոնք սրբոյն Գրիգորի Պարթևի... յաւելումն ի նիկիական կանոնս»¹⁶:

Դրանք հակիրճ կանոնական հրահանգներ են, որոնցով ապաշխարության ժամկետներ են սահմանվում քրիստոնյաների կատարած տարբեր հանցանքների ու զանցանքների համար: Պարզ նշմարվում է, որ շարադրված են ոչ վաղանցյալում քրիստոնեություն ընդունած մի միջավայրում, ուր դեռևս մեծ ազդեցություն ունեն կախարդները (թովիշ, ձեռնածու), ուր հանգուցյալների թաղման արարողությունների ժամանակ կատարվում են հեթանոսական ծեսեր («կոծ դնեն... զհերս խզեն... զճակատ հարկանեն»), ուր կան դեռևս մեծ թվով հեթանոսներ, որոնց նկատմամբ քրիստոնյաներից շատերը շարունակում են ունենալ բարի-դրացիական բնականոն հարաբերություններ («որք երթան ի տունս հեթանոսաց, եւ ուտեն եւ ըմպեն անխտիր՝ Գ. ամ արտաքոյ ապաշխարեն», — գրված է Դ կանոնի մեջ) և այլն: Այս հատկանիշներն ինքնին, խնդրո առարկա կանոնների հնությունն ու հարազատությունը հավաստող վկայություններ են:

Նախամեսրոպյան շրջանում հայ եկեղեցականների կողմից ստեղծված օտարալեզու գրականության մասին աղոտ պատկերացում ունենալով, այս կանոնների գրության ժամանակի մասին Մ. Օրմանյանը խուսափողական տողեր է շարադրել. «Չենք ուզեր պնդել, — գրել է նա, — թէ անոնք նույն ինքն Գրիգորե գրավոր կերպով ավանդած կանոններ ըլլան, բայց գոնե պետք է ընդունիլ, թե Գրիգորի ժամանակին կարգադրություններն էին, որք ավանդությամբ պահվելով, հարմար ատեն մը գրի առնվեցան»¹⁷:

Մենք, սակայն, որևէ արգելք չենք տեսնում այդ կանոնները հենց Գրիգոր Պարթևի կողմից շարադրված և հետո միայն՝ V դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում հայերենի թարգմանված համարելու: Այսպես մտածելու համար, բացի վերն ասածներից, պետք է նկատի առնել և այն կարևոր փաստը, որ Գրիգոր Լուսավորչին պատկանող մի սահմանադրության հունարենից թարգմանված լինելու մասին կա որոշակի վկայություն:

«Կանոնադիրք Հայոց» ժողովածուի մեջ կարևոր տեղ են գրավում Սահակ Պարթևի կողմից շրջանառության մեջ դրված 5 տարբեր կանոնական հրահանգ-

¹⁴ Ագաթանգեղոս, զլ. ՃԻԷ, էջ 465—466:

¹⁵ Խորենացի, II, Դ, էջ 24:

¹⁶ Տե՛ս «Կանոնադիրք Հայոց», Ա, աշխատասիրությամբ Վաղգեն Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 594:

¹⁷ Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, հատ. Ա, Պեյրուի, 1959, էջ 103:

ներ, որոնք «Կանոնագրքի» խմբագիրների կողմից վերադասավորվել են և մասնատվել առանձին հոդվածների. այդ աշխատանքի ընթացքում խախտվել է նրանց նախնական հերթաշարը, փոփոխություններ են կրել նրանցից մի քանիսի խորագրերը, չի բացառված, որ որոշ հատվածներ փոխվել են կամ ենթարկվել ոճական ու լեզվական խմբագրության¹⁸:

Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի № 659 ձեռագրի մեջ, որ բացառիկ նշանակություն ունի «Հայոց կանոնագրքի» աղբյուրների և բանասիրական այլ հարցերի պարզաբանման համար, Սահակ Պարթևի կանոնախմբի ԼԶ—Խ համարների տակ բերված նյութն ընդօրինակված է որպես ինքնուրույն մի գրվածք՝ ունենալով այսպիսի կարևոր խորագիր. «Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալեալ ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորէ, թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնակայ, հրամանաւ երանելոյն Սահակայ եպիսկոպոսապետին Հայոց եւ նորին աթոռակցաց, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի եւ որոշումն Վանաց»¹⁹:

Նույն այս ձեռագրի մի այլ հատվածում, «Կանոն Լուսավորչին» նոր վերնագրի տակ, ընդօրինակված է նաև նույն կանոնախմբի շարունակությունը: Սահակի անունով շրջանառության մեջ գրված այս կանոնախումբը (նկատի ունենք ԼԶ—Խ համարներով զատորոշված նյութը) Գրիգոր Լուսավորչի անվան հետ է շաղկապվում նաև «Կանոնագրքի» համապատասխան հատվածի վերջում գրված հիշատակարանի մեջ, որը ոչ այլ ինչ է, քան № 659 ձեռագրից վերը մեջ բերված խորագրի փոքր-ինչ ձևափոխված փոփոխակը («Այս սահմանադրութիւն կարգաց գրեցաւ հրամանաւ երանելոյն Սահակայ մեծ հայրապետի Հայաստան աշխարհի, ընկալեալ ի քաջ նահատակէն՝ ի տեառնէն Գրիգորէ՝ թարգմանեցաւ միայն ի յունէ ի հայ...» և այլն²⁰): Կանոնական այս հրահանգի մեջ սահմանված է հայ եկեղեցու տոների կարգը, վանքերի և եկեղեցիների իրավիճակը, նրանց տրվելիք տուրքերի տեսակներն ու չափը և այլն:

Մեջ բերված խորագրից ու վերջաբանից պարզվում է, որ այդ սահմանադրությունը ձևակերպված է Սահակ կաթողիկոսի և նրա աթոռակից եպիսկոպոսների կողմից այն սկզբունքների հիման վրա, որոնք հունարեն լեզվով շարադրվել էին Գրիգոր Լուսավորչի կողմից և թարգմանվել հայերեն Եզնիկի ջանքերով:

Մենք այժմ միջոց չունենք որոշելու, թե Սահակի ժամանակ խմբագրված՝ հայ եկեղեցու համար գործնական նշանակություն ունեցող այդ «Սահմանադրութիւն կարգացի» մեջ Լուսավորչի սահմաններից ի՞նչն է անաղարտ պահպանված և ի՞նչը V դարի պայմաններին համապատասխան նոր ի նոր հորինված, բայց պարզ է մի բան. այդ կանոնախմբի խմբագրման տարիներին հանրահայտ էր, որ Գրիգոր Լուսավորչի հեղինակ է եղել հունարեն լեզվով շարադրված զանազան գրությունների: Մեզ հայտնի այդպիսի գրություններից է նաև վերջին տարիներս հայ բանասիրության ուշադրությունը գրված «Կանոն

¹⁸ Այս մասին տե՛ս ն. Ակինյանի «Ս. Սահակի վերագրված կանոնները» հոդվածը («Հանդես ամսօրյա», 1946, էջ 48—70, 1947, էջ 1—25), հմտ. նաև Վ. Հակոբյան, Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 624.

¹⁹ Տե՛ս ձեռագիր № 659, էջ 227ր, նաև Աբել եպիսկոպոս Մխիթարյանց, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, հանդերձ կանոնագրութեամբ ի պէտս ժառանգաւորաց, Վաղարշապատ, 1874, էջ 25—32:

²⁰ Կանոնագիրք Հայոց, Ա, էջ 402, նաև էջ 626 (ԽԱ հատվածի կապակցությամբ Վ. Հակոբյանի գրած ծանոթագրությունը):

սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ հարցումն եւ պատասխանիք նորա» կողմից մեծարժեք բնագիրը²¹։ Խորագիրը երկու տարբեր նյութեր է միավորում. «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի» խոսքերը վերաբերում են կանոնական մի հրահանգի, որն իր ձևով ու բովանդակությամբ շատ նման է Լուսավորչի 30 սյուն կանոններին, որոնք, ինչպես տեսանք վերը, շարադրված են եղել որպես հավելված Նիկիական կանոններին։

Միայնակ մեզ հասած այս կանոնի մեջ ասված է. «Քահանայ, որ ընդ կնոջ ի քուն է՝ ի վաղիւն պատարագ մի իշխեսցէ մատուցանել։ Եւ աշխարհական, որ ընդ կնոջ ի քուն է՝ ի վաղիւն արինաց մի լիցի հաղորդ»²²։ Խորագրի հաջորդ բառերը մտածել են տալիս, որ կանոնական այս հրահանգը շարադրված է եղել ի պատասխան մեզ անհայտ մի եկեղեցականի կողմից Գրիգոր Պարթևին արված հարցումին։

Քննարկվող բնագրի բուն նյութը հաջորդում է կանոնական հրահանգին և բաղկացած է 16 այլ հարցումներից (սրանց են վերաբերում վերջին բառերը՝ «դարձեալ հարցումն և պատասխանիք նորա»), որոնք բարոյականության և, մասնավորապէս, ժողովրդական հավատալիքների տարբեր բնագավառներին առնչվող ուշագրավ նյութեր են պարունակում։ Հարց տվողի անունը չի պահպանվել, պատասխանողը՝ Գրիգոր Պարթևն է։

Տեղին է այստեղ նշել, որ «հարց ու պատասխանին» կամ «թուղթը» քրիստոնեական գրականության հնագույն տեսակն է. եկեղեցական հեղինակներն այդ ժանրն էին օգտագործում, երբ գրում էին իրենց ժամանակակիցներին հետաքրքրող զանազան հարցերի մասին կամ բացատրում ու մեկնաբանում հավատքի հետ կապված զանազան խնդիրներ։ «Եկեղեցու հայրերը, — գրել է այդ մասին Մ. Աբեղյանը, — թղթերի մեջ նաև կանոններ էին տալիս քրիստոնեական պաշտամունքի, ծեսերի ու պաշտոնյաների և առհասարակ վարչական խնդիրների մասին»²³։

Գր. Պարթևի այս գրվածքը բացառիկ նշանակություն ունի հատկապես հայ ժողովրդի հնամենի հավատալիքների և հեթանոսական պաշտամունքի տարբեր կողմերի լուսաբանության համար։ «Հարցմունքի» այդ էջերը, շատ տեղերում գրեթե բառացի, օգտագործվել են Եզնիկ Կողբացու կողմից «Եղծ աղանդոց» աշխատության մեջ։

²¹ Դրանից քաջվածքներ են հրատարակվել ղեռնա 1873 թ. Արեւ Մխիթարյանցի կողմից «Արարատ» ամսագրի էջերում և «Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» մեզ արդուն ձանոթ աշխատության մեջ։ Ամբողջական բնագիրը (4 ձեռագրերի բաղադրությամբ) մինչև առաջին աշխարհամարտը հրատարակության էր պատրաստել Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, սակայն ֆրանսերեն թարգմանության հետ միասին տպագրվել է ն. Ադոնցի աշխատանքությամբ տարիներ հետո՝ 1926 թ. «Revue de l'Orient chrétien» պարբերականում (հատոր V (XXV), 1925—1926, №№ 3 և 4, էջ 309—357)։ Վերահրատարակել ենք մենք, համարելով «Հայ մատենագրության երախայրիք», «Բանբեր Մատենադարանի» ժողովածուի 7-րդ հատորի մեջ (էջ 301—330)։

²² Կանոնական այս հրահանգն իր ձևով ու բովանդակությամբ շատ նման է վերոհիշյալ 30 կետերից բաղկացած կանոնի մի հենց թեկուղ առաջին կանոնին. «Քահանայ որ ի մեղս պատճեալ է՝ ժամ պաշխարեսցէ շերմեռանդն սրտիւ, արտասուաւ, տրաւր տնանկաց, ասպա մտնալ հաղորդեսցի»։ Հմմտ. նաև Բ, Գ, ԻԲ և ԻԹ կանոնների հետ («Կանոնագիրք հայոց» Ա, էջ 245—249)։

²³ Ն. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, Ա, էջ 93—94։

Մեր «Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը» որպես հայ մատենագրության երախայրիք» հոդվածում, ելնելով անվիճելի այն իրողությունից, որ Եզնիկն իր ձեռքի տակ է ունեցել այդ բնագիրը, այն համարել էինք հայ ինքնուրույն մատենագրության ցարդ հայտնի հնագույն հուշարձաններից մեկը, կարծելով, որ Մեսրոպ Մաշտոցն է նրա հավանական հեղինակը. նշել էինք միաժամանակ, որ «հարցի ուսումնասիրության ներկա էտապում և ուղղակի վկայությունների բացակայության պայմաններում, իհարկե, դժվար է վճռական և վերջնական համարել այս եզրակացությունը»²⁴:

Գրերի գյուտից առաջ օտարալեզու հայ գրականության առկայության մասին գոյություն ունեցող նյութերի համախմբումից հետո այլևս չենք տեսնում որևէ պատճառ՝ կասկածի տակ առնելու քննարկվող գրվածքի խորագրի ուղղակի վկայությունը՝ այն Գրիգոր Պարթևի կողմից շարագրված լինելու մասին: Միաժամանակ ավելորդ չենք համարում նշել, որ ինչպես այս, այնպես էլ IV դարում ստեղծված մյուս գրվածքները և՛ թարգմանվելիս, և՛ հետագա դարերում ընդօրինակվելու ընթացքում կարող են կրած լինել որոշ փոփոխություններ²⁵:

Գրիգոր Լուսավորչի անունով հայերեն ձեռագրերի մեջ գտնվում են նաև մաղթանքներ, աղոթքներ, քարոզներ, տեսիլքներ և այլ գրվածքներ²⁶, որոնք ըստ մեծի մասին հորինվել են հետագա դարերում. Լուսավորչի անունն այստեղ օգտագործված է նրանց արժեքը բարձրացնելու միտումով: Չի բացառված, սակայն, որ այդ կարգի նյութերի մեջ ևս կարող են գտնվել իրոք IV դարում հունարեն լեզվով շարագրված և հետագայում հայերեն թարգմանված մեկ-երկու նմուշներ:

3

Գրիգոր Պարթևն, անշուշտ, ունեցել է հետնորդներ, որոնք նորաստեղծ հայ եկեղեցու դիրքերն ամրապնդելու և քրիստոնեական վարդապետության սկզբունքներն արմատավորելու մտահոգությամբ՝ հունարեն և ասորերեն նորերկեր են շարագրել: Այս գործիչներից շատերի անուններն իսկ չեն հասել մեզ,

24 «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964, էջ 310:

25 «Հանդէս ամսօրեայ» հայագիտական պարբերականը 1971—1973 թթ. իր համարներում, Հ. Տաշյանի գիտական մեծարժեք անտիպ ուսումնասիրությունների հարևանությամբ, անսահմանափակ տեղ հատկացնելով լույս է ընծայում ոմն Մարտիրոս Մինասյանի բանասիրական մարզանքները՝ Գրիգոր Պարթևի նույն այս «Հարցմունքի» հետ առնչվող բարդ խնդիրների մասին: Այս հավակնոտ բանասերը փորձում է ապացուցել, որ Գրիգոր Պարթևի անունով պահպանված «Հարցմունքը» հետին դարերի անարժեք մի հորինվածք է, որ Եզնիկ Կողբացին որևէ հայկական աղբյուր չի օգտագործել, որ ոսկեդարյան հայերենը հենց սկզբից կատարյալ ու անթերի լեզու է եղել և այլն և այլն:

Մեկ առ մեկ անդրադառնալն այդ օրապակաս տեսակետներին անօգուտ է և անիմաստ, բայց բնավ չանդրադառնալն էլ անկարելի է. հայագիտության հարցերով այժմ շատերն են հետաքրքրվում. բավարար պատրաստություն դեռևս չունեցողներից ոմանք կարող են հալած յուզի տեղ ընդունել Մ. Մինասյանի ասածները և թյուր պատկերացում կազմել հայոց գրականության պատմության սկզբնական շրջանի կարևոր երևույթների մասին:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, անհրաժեշտ ենք համարել հոդվածիս վերջում համառոտակի անդրադառնալ Մ. Մինասյանի առաջ քաշած հիմնական հարցերին:

26 Տե՛ս Գ. Զարպի հանալյան, Պատմություն հայ հին դպրության, չորրորդ տպագր., 1932, էջ 199—201:

մի Բանիսի մասին էլ՝ պահպանվել են լուկ հպանցիկ ակնարկներ։ Դրանցից էլ, օրինակ, Լևոնի Սիմոնյանի «Երկու թռչող թռչուններ» մեկը Գրիգոր Լուսավորչի 12 այն աշակերտներից, որոնք ընդունվել են Երևանի ինքնուրույն դպրոց, հասուն ուսում էին ստացել, ձեռնարկվել էին Երևանի և առաջին Զաքարյանի տարրերի դպրոցները՝ նորաստեղծ թրիստոնեական համայնքները ղեկավարելու համար²⁷։

Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմություն» երկրորդ դրքի 80-րդ գլխի նյութը, ինչպես երևում է հենց խորագրից, թաղել է այս Լևոնի Սիմոնյանի կամ Լևոնի Սիմոնյանի մի թղթից, որ շարադրված է եղել որպես պատասխան Յազոնի կողմից ինչ-որ վայրում րեակվող կամ ճգնող ոման Մարկոս միայնավորի դրավոր հարցման²⁸։ Թուղթը տեղեկություններ է պարունակել Գրիգոր Լուսավորչի կյանքի առաջին շրջանի մասին. կապաղովկիա է տարվում, թրիստոնյա մկրտվում, ամուսնանում, որդիներ է հայր դառնում. Հայաստան է գալիս՝ Տրդատ Թագավորի մոտ ծառայության մտնելու և այլն. «Անշուշտ. — դրում է այդ մասին Ղ. Ալիշանը, — ավելի փափաղելի մանրամասնությունը այլ կային ի թղթին Լևոնի Սիմոնյանի, որով կրնայինք հետ Լեզաթանգեղոսի առաջին ազգային պատմիչ համարել ղեկավար²⁹։ Երկուսն էլ պարզապես Լուսավորչի Լևոնի Սիմոնյանի անուններն են համարեցված Լևոնի Սիմոնյանի ձեռք պետք է հետևեցնել, որ նա իր թուղթը գրել է հունարեն լեզվով. Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ, ինչպես ասացինք արդեն, նա մեկն էր Գրիգոր Պարթևի ձեռնաստիկ այն աշակերտներից, որոնց նկատմամբ հունական միջավայրում սնված ու կրթություն ստացած Լուսավորչի ափոյթ ուսման ի վերայ ունէր՝ ընդ հոգևոր խնամով և երկիրդի սնուցանելու³⁰։

4

Դրական վաստակ ունեցող մեկ հայտնի հաջորդ գործիչն եղել է Գրիգոր Լուսավորչի ավագ որդի Վրթանեսը, որն իր կրտսեր եղբայր Լևոնի Սիմոնյանի մահվանից հետո, հավանաբար 333 թ., ժառանգեց Հայոց եպիսկոպոսականությունը, շարունակեց իր նախորդների պայքարը հեթանոսության դեմ՝ զգալի հաջողություններ արձանագրելով թրիստոնեության սկզբունքները Հայաստանում արմատավորելու և եկեղեցու տնտեսական հիմքերն ամրապնդելու ընդհանուր առումով։

Փափստոս Բուդանդը վկայում է, որ երբ Հայոց սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանն ու նրա ղեկավարները պարսից զորավարներ ուժերի դեմ հերոսաբար մարտնչելուց հետո ընկան պատերազմի դաշտում, նրանց հիշատակը հավերժ հարգելու համար Վրթանեսը «օրենքով», «կանոնով» տուն սահմանեց. «Սուրբ Եղիշի ընդ աշխարհն մեծ քահանայապետն Վրթանեսն՝ զնոցա առնել զյիշա-

²⁷ Ազգաթանգեղոս, էջ 441—442։

²⁸ Խորենացու «Պատմություն» այդ գլխի խորագրի է. «Յառաջադրություն սակաւոր սերնդեան Է վարուց Գրիգորի և որդւոցն (ցանկի մեջ՝ որդւոց եռու), ի թղթոյն Լևոնի Սիմոնյանի եպիսկոպոսի. որ վասն հարցմանն Մարկոսի միայնակեցի (ցանկի մեջ՝ միայնաւորի) ի Յազոնի»։

²⁹ Յազոնի տեղանունը տարբեր ձևերով հայտնի է Բեդուենի, զանազանով՝ Յազոնի, Յազոնի, Յազոնի, Յազոնի, Յազոնի, Յազոնի և այլն (տե՛ս Խորենացու «Պատմություն» 39 և 219 էջերի տողատակի տարբերակները)։

³⁰ Ղ. Ալիշան, Հայապատմություն, Վենետիկ, 1901, էջ 41։

³¹ Ազգաթանգեղոս, ճԻԱ, էջ 441։

աակն ամ յամէ. և որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ի նմա. նութիւն նոցա. ինչ կանոն՝ յիշել զսոսա առ Թորք սեղանն Աստուծայ ի ծամ պատարագին և այլն³¹։

Այսպիսով, որոշակի տվյալ ունենք Վրթանեսի հրապարակած կանոնական մի հրահանգի մասին. որ իրավունք է աայիս մտածելու, թե նրա կողմից կարող էին գրված լինել նաև այլ կանոններ ու շրջարերական գրություններ։

Անկախ դրանից, Վրթանեսի անունը կապված է գրական մի երկի հետ, որը մոծվել է «Հայոց կանոնագրքի» մեջ և կրում է «Ծրանելույն Մակարայ՝ սրբոյ քաղաքին Երուսաղէմի հայրապետի կանոնական թուղթ ի Հայս, վասն կանոնադրութեան կաթողիկէ եկեղեցւոյ կարգաց. զոր չէ արժան ընդ սահման և ընդ հրաման անցանելոյ ընդարձակ խորագիրը»։

Այս թուղթը կազմված է մկրտության, օծման, պատարագի և եկեղեցու դասակարգության մասին ութ տարրեր հարցումների պատասխաններից։ Ինչպես պարզվում է ներածական տողերից, հասցեագրված է Հայոց եպիսկոպոսապետ Վրթանեսին (առաջել ի կողմանց Արեւելից առ քրիստոսառէր և երկիդած եպիսկոպոսապետդ Վրթանէս և առ համարէն եպիսկոպոսս և հանայս Հայոց³²), որը Երուսաղեմ ուխտի գնացած հայ քահանաների միջոցով տեղեկություններ էր հաղորդել Հայաստանյայց եկեղեցու վիճակի և իրենց առջև ծառացած հարցերի մասին. խորհուրդներ խնդրելով Մակար հայրապետից։

«Թուղթ» կամ «Հարցմունք» և պատասխանները կոչվող գրությունները, որպես կանոն, կյանքի էին կոչվում երկու աարեր անձնավորությունների՝ հարց առաջադրողի և հարցին պատասխան տվողի համագործակցությամբ։ Իհարկե, հիմնական դերը կատարում էր պատասխանողը (երբեմն հանդես գալով նաև հարց առաջադրողի դերում). քիչ չէին, սակայն և այն դեպքերը, երբ հարցադրողը գործունյա մասնակիցն էր դառնում իր պատվիրած երկի ստեղծման աշխատանքի. նա էր նախաձեռնողը, նա էր ընտրում ստեղծվելիք երկի նյութը, նաև կանխորոշում պատասխանների գաղափարական բովանդակությունը, քանի որ նա էր ընտրում բուն հեղինակին, անշուշտ, ծանոթ լինելով նրա հայացքներին ու կարողություններին։

Վրթանես կաթողիկոսի հարցումներին Մակար պատրիարքի տված պատասխաններն իրենց տեղն ունեն նախամեսորայան շրջանի օտարալեզու հայ մատենագրության մեջ, քանի որ վերաբերում են Հայաստանին և պարունակում կարևոր տվյալներ հայ եկեղեցու վիճակի մասին IV դարի 30-ական թթ., սերտորեն շաղկապված լինելով Վրթանես կաթողիկոսի անվան հետ³³։

31 Փոստոսոսի Թուղթագրւոյ Գաւաթին Հայոց, Վենետիկ, 1933, III, ԺԱ, էջ 38։

32 «Կանոնագիրը» Հայոց, Բ, էջ 219—220։

33 Տասնյակ օտարագրի և Հայ գրականները բոս արժանվոյն գնահատելով Մակար Երուսաղեմացու այս թուղթը՝ համարել են այն օտույզ և արժանահամա պատմական փաստաթուղթ և բազել նրանից կտրեւր տեղեկութւններ Հայոց եկեղեցու պատմութան համար։ Ակիւնյանը, օսկայն, որ առաջում էր Հայոց պատմութան մամանկագրութւնը «Հղգրտնյու» հիմնագրութամբ, գորիս 30-ական թվականներին անգրագործով նաև այս բնագրին, և առանց որեւէ լուրջ կովանի, անհիմն գաղաղութւններին ու անիմաա գուգաղութւններին հիման վրա՝ հրագորակ նեանց մի տեաղեա, բոս որի, իբր, այս թղթի հեղինակ Մակարը այդ տեււնը կրող երկրորդ անձնավորութւնն է, որ Երուսաղեմի պատրիարք է եղել 565—572 թվականներին, իսկ Վրթանեսը՝ ոչ թե Վրթանես կաթողիկոսն է. Գրիգոր Գաւթնի ավագ պրգին։

Օտար լեզուներով գրական հուշարձաններ Հայաստանում ստեղծվել են, անտարակույս, նաև Հուսիկ և Փառեն կաթողիկոսների գահակալության տարիներին: Ցավոք, նրանցից հետքեր չեն պահպանվել:

Այս առումով ավելի բարվոք վիճակի մեջ է գտնվում Ներսես Պարթևը (կաթողիկոս է եղել շուրջ 353—373 թթ.): Գիտենք, որ նա Հայաստանի տարբեր գավառներում բացել էր դպրոցներ, ուր ուսուցումը կատարվում էր հունարեն և ասորերեն լեզուներով³⁴, նա մեծարվում էր նաև որպես մի անձնավորություն, որ «վարդապետական բանին զամենեցուն զփակեալ դրոճնս մտաց ի բարին յորդորելով բանայր»³⁵ և այլն:

Ավելի կարևոր են այն տեղեկությունները, որոնց համաձայն Ներսեսը բազմաթիվ կանոններ է հաստատել, և Աշտիշատում հրավիրել ազգային ժողով («Ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց եւ համօրէն աշխարհականօք»³⁶), որի «Կանոնական սահմանադրութիւնների» (օգտագործում ենք Մ. Խորենացու արտահայտությունը) բովանդակությունը հայտնի է մեզ Բուզանդի և Խորենացու կողմից վերապատմված լինելով: Ներսես Պարթևը հունական կրթությունը քաջաճ և բյուզանդական կողմնորոշում ունենող գործիչ էր, ուստի կարելի է շտարակուսել, որ այդ նշանավոր ժողովի որոշումները նույնպես արձանագրված են եղել հունարեն լեզվով:

5

Նախորդ շարադրանքով փորձեցինք համառոտակի ներկայացնել մեզ հայտնի բոլոր տեղեկությունները, ուղղակի թե անուղղակի, հայոց գրերի գյուտից առաջ, IV դարի ընթացքում, նորաստեղծ քրիստոնեական եկեղեցու և նորադարձ քրիստոնեական համայնքների կարիքների համար Հայաստանում օտար լեզուներով ստեղծված գրական երկերի մասին: Դրանք, ինչպես տեսանք, ըստ մեծի մասին եղել են կանոնական հրահանգներ, քրիստոնեական վարդապետության տարբեր կողմերը լուսաբանող ճառեր, թղթեր, «հարց և պատասխաններ», վարքաբանական-պատմագրական երկեր: Դրական աշխատանքով ղեկավարվել են քրիստոնեական եկեղեցու ամենաբարձրաստիճան պաշտոնյաները՝ Գրիգոր Լուսավորիչը, նրա Վրթանես որդին ու ձեռնասուն աշակերտներից Արտիթ եպիսկոպոսը, Ներսես Պարթևը և ուրիշներ, որոնց անունները չեն հասել մեզ:

Ահա գրական ստեղծագործությունների և հեղինակների այդ շարքին այժմ ավելանում է մի նոր բնագիր, որը ստեղծվել է Ներսես Պարթևի և Եպիփան միայնակյացի համագործակցությամբ և հետաքրքրական տվյալներ է պարունակում հեթանոս հայերի հավատալիքների մասին:

այլ ոմն Սյունյաց եպիսկոպոս, որ ապրել է VI դարի երկրորդ հիսնամյակում (տե՛ս Ն. Ա. Լիսյան, Թուղթ Մակարայ Բ. Նրուսաղէմի հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ, Վիեննա, 1930): Բարեբախտարար աղատված ենք այս արտառոց տեսակետին անդրադառնալու պարտականությունից, քանի որ այդ աշխատանքն օրինակելի բարեխղճությամբ ու հաջողությամբ կատարել է Վ. Հակոբյանը «Կանոնադիրք Հայոց» աշխատության Բ հատորի ընդարձակ ներածականի մեջ (տե՛ս էջ LXXVII—XCVIII):

³⁴ «Կարդէր և տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն յամենայն զաւառս Հայոց», — գրում է այդ մասին Փավստոս Բուզանդը (Դ, 4, էջ 86):

³⁵ Փավստոս Բուզանդ, IV, Դ, էջ 84:

³⁶ Մովսես Խորենացի, III, Ի (էջ 279):

«Հարցումն տեառն ներսեսի Հայոց կաթողիկոսի առ Եպիփան միայնակեաց», — այսպես է նորահայտ այդ նյութի վերնագիրը: Գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 582 գրչագրի մեջ³⁷, որը հայտնի է բանասիրությանը որպես Չաղավանից ժողովի կանոնները և Մխիթար Այրիվանեցու «Ժամանակագրության» լավագույն ընդօրինակությունը պարունակող արժեքավոր ձեռագիր³⁸:

Ձեռագրի 123բ էջի ստորին հատվածից սկսվում է տարբեր ժողովուրդների ամսանունների հետաքրքրական մի ցանկ, որի մեջ տեղեկություններ կան նաև կենդանակերպերի անունների մասին³⁹: Այս ցանկերը գրված են երեքական սյունակներով. ավարտվում են 124բ էջի վրա՝ գրավելով գրադաշտի մեծագույն մասը: Էջի վերջում մի փոքր տեղ մնացել է դատարկ. ձեռագրի գրիչն այն օգտագործել է ընդօրինակելու համար մեզ հետաքրքրող «Հարցումի» ըսկրգբի մի քանի տողը, շարունակությանը հատկացնելով հաջորդ՝ 125ա էջը գրեթե ամբողջությամբ⁴⁰:

Մխիթար Այրիվանեցու «Ժամանակագրության» բնագիրը, ինչպես և վերը թվարկված ու Մխիթարի անվան հետ առնչվող բոլոր նյութերն արտագրվել են Դավիթ անունով մի գրչի կողմից, որը որդին է Վարդան և Հռիփսիմե ամուլի և ունեցել է Հովհաննես ու Մարտիրոս անունով եղբայրներ:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այս գրչի նախընտրած նյութերի մեծ մասն առնչվում են Մխիթար Այրիվանեցու անվան հետ, հաշվի առնելով և այն, որ Այրիվանեցու հոգու փրկության համար նա շարադրել է հատուկ մի հիշատակարան⁴¹, մեր ձեռագրի գրիչ Դավթին նույնացնում ենք նույնանուն այն անձնավորության հետ, որը 1423 թ. Այրիվանքում օրինակել է մի Մաշտոց⁴²: Աշխատելով Այրիվանքում, նա հնարավորություն է ունեցել օգտվելու Մխիթար Այրիվանեցու ժառանգությունից և հռչակավոր այդ հաստատության մատենադարանում կուտակված ձեռագրական գանձերից: Մեր ուշադրությունը դրաված այս նոր բնագիրն, այսպիսով, կորուստից փրկվել և կրկին գիտական

37 Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Գ. Հովսեփյանի «Չաղավանից ժողովը»՝ Նոգվածի մեջ («Շողակաթ» հայագիտական ժողովածու, Վաղարշապատ, 1913, էջ 39—41):

38 Մ. Այրիվանեցու «Ժամանակագրության» ք. Պատկանյանի հրատարակությունը (Մխիթար Այրիվանեցու Պատմութիւն ժամանակագրական, ի լոյս ընծայեաց ք. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867), որը մի շարք առավելություններ ունի Մ. էմինի հրատարակության (Սոսկվա, 1860) նկատմամբ, բխում է այս ձեռագրից:

39 Ցանկի մեջ կան ավյալներ, որոնք բացակայում են տոմարագիտական այլ ձեռագրերից: Մասնավորապես ուշադրում են մոնղոլական ամսանունների («Անուանք ամսոց մուղալին-թաթար») և կենդանակերպերի ցանկերը, ինչպես նաև վրաց կենդանակերպերի անունները՝ Վայրեն բացատրականներով (այս վերջինս՝ ձեռագրի 32բ էջի վրա):

40 Էջի վերջում միայն ընդօրինակված են Մխիթար վարդապետի մի նամակի սկզբի տուլերը (4 տող) որպես օրինակելի նամակաձև. «Թագադարմ և մեծապատիւ, ի նախնեաց բարեաց և յաստուածասէր արմատոց վերընծիւղեալ մեզ բողբոջ յուսոյ և կայծակն բարէնչուն, ի հանոյ և ի հարցն քոց ընկայեալ դաստուածապարգեղ իշխանութեանդ արգասիս, իշխանաց իշխան է: մեծ պարոն այս անուն»: Սրան կից աջակողմյան լուսանցքի վրա գրված են Մխ. վր. (իսկա՝ Մխիթար վարդապետ) և լուղի բառերը:

41 «Քրիստոս աստուած, — գրել է նա, — բարեխաւսութեամբ ծնողի քո սուրբ աստուածածնին կուսի՛ր: զտէր Մխիթար վարդապետն Այրիվանեցի դասաւորեայ ընդ կամարար սիրելիսն քո և այլն (ձեռ. № 582, էջ 44ր):

42 Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401—1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Սրեան, 1955, էջ 303—304:

շրջանառության մեջ է դրվել հայ մշակույթի հինավուրց և նշանավոր կենտրոն Այրիվանքից:

Արդ՝ ովքեր են մեր ուշադրությունը գրաված բնագրի խորագրում հիշատակված հարցում անող հայոց կաթողիկոս Ներսեսն ու հարցմանը պատասխան տվող Եպիփան միայնակյացը:

Ներսես անունով կաթողիկոսներ շատ են եղել Հայաստանում՝ Ներսես Մեծ (353—373), Ներսես Աշտարակեցի (548—557), Ներսես Շինող (641—661) և այլն: Բայց երբ ծանոթանում ենք «Հարցման» բովանդակության հետ, կասկած չի մնում այլևս, որ այստեղ հիշատակված անձնավորությունը Ներսես Մեծն է, նա, որ եռանդուն գործունեություն է ծավալել քրիստոնեական եկեղեցու դիրքերի ամրապնդման և հեթանոսական հավատալիքների արմատախիլ բնաջնջման համար: Անծանոթ դեմք չէ նաև Եպիփան միայնակյացը՝ Ներսես Մեծի ժամանակակից, ծաղումով հույն նշանավոր այն հոգևորականը, որ եղել է Դանիելի աշակերտներից մեկը, սուրբ Շաղիտայի ընկերակիցը: Միայնակյաց այս ճգնավորը Ներսեսի մահվանից հետո հաստատվել է Մոփաց երկրում և մեծ աշխատանք կատարել քրիստոնեությունը տարածելու ասպարեզում. «Դարձուցանէր զբաղում մոլորեալս ի հեթանոսութենէ ի քրիստոնեութիւն, և ընոյր զերկիրն Մոփաց վանիւք. և դնէր վարժեար ընդ ամենայն երկիրն Մոփաց», — գրում է նրա մասին Փավստոս Բուղանդը⁴³: Երբ նա թողնում է նաև Մոփաց աշխարհի իր միանձնանոցը, որ Մամբրե էր կոչվում (Մամուշ գետի ափին), այնտեղ մնում են նրա բազմաթիվ հետևորդները. «Բազում եղբայրս միաբանս միահաւանս հաւատացեալս կրօնաւորս քրիստոնէից, լեռնականս ճգնաւորս միանձունս»⁴⁴:

Եպիփանը պատկանում էր Հայոց եկեղեցու այն պաշտոնյաների թվին, որոնք Գինդ վարդապետի սնուցած աշակերտների նման, շրջում էին Հայաստանի հեռավոր ծայրամասերում, հեթանոսներին դարձի բերում և քարոզում նոր կրոնի սկզբունքները: Ինչպես Բուղանդն է գրում, նրանք «ընդ բազում հեթանոս տեղիս շրջէին յաշխարհս հեռաւորս, և ի սփիւռս հեթանոսաց դարձուցանէին զմոլորութիւն բազմաց, և զբազում մարդիկ ածէին ի գիտութիւն կենաց և ի ճանապարհն ճշմարտութեան»⁴⁵: Քարոզչական այս աշխատանքները կատարող պաշտոնյաները ոչ միայն քաջածանոթ պետք է լինեին քրիստոնեական վարդապետության սկզբունքներին, այլև պետք է կարողանային հաջողությամբ վիճաբանել հեթանոսների հետ, հերքել ժողովրդի մեջ արմատավորված հնամենի հավատալիքներն ու առասպելները, ցույց տալ նոր կրոնի առավելությունները հնի նկատմամբ և այլն: Ներսեսի հարցման Եպիփանի պատասխանը գրված է հենց այս նպատակով:

Պետք չէ տարակուսել, որ եղել են նման և ավելի ընդարձակ ու բովանդակալից ալլ գրվածքներ ևս, որոնք, սակայն, ամենակուլ ժամանակի կեր են դարձել⁴⁶:

⁴³ Փավստոս Բուղանդ, V, Իէ, էջ 225:

⁴⁴ Նույն տեղում, V, ԻԷ, էջ 227:

⁴⁵ Նույն տեղում, VI, ԺԶ, էջ 275:

⁴⁶ Մ. Մինասյանն իր վերոհիշյալ հոդվածում, քննադատելով Ն. Ադոնցին և Լ. Խաչիկյանին, գրում է. «Երկու բանասերներն էլ համակարծիք են, թե Հարցարանը քրիստոնեական վարդապետության ուսուցման տեսակետից շատ կարևոր, համակողմանի, լրիվ ու անբեկի ձևերով

Հայոց եկեղեցին իր սրբերի շարքում տեղ է հատկացրել մեր «Հարցման» հեղինակ Նպիփան միայնակյացին և արաց ամսի 27-ին (փետրվարի 3)՝ տոն կարգի Եպիփանի ու նրա ընկերակից Շաղիտայի հիշատակին:

6

Այժմ ժանոթանանք նորահայտ հարցման բնագրին, քաղելով Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 582 ձեռագրի 124բ—125ա էջերից.

ՀԱՐՑՈՒՄՆ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԵՍԻ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՌ ԵՊԻՓԱՆ ՄԻԱՅՆԱԿԵԱՑ

[Հարց]. Զի՞նչ են համբարում, և յուշկապարիկ, և նահանկ, և ծովացույ, և յարալէզ, և եղջիրափաղ, և փաղ, և պեփ, և խիպիլիկ, և պարիկ, և հանկիոփ, և կադիպիսփ, և խաղաղիշփ, և ձիացույ, և շիդարփ, և շահապիտփ, և վիշապփ, և փաշփ, և թէ այլ ինչ սոսկական անուամբ ասին. և զայսոսիկ ազգի ազգի ասեն, և ծնունդի որպէս մսուղկան:

Պատասխանի. Նախ զայս պարտ է գիտել. զի ոչ այլ բանական արարածք գոն, քան զհրեշտակս և զմարդիկ, որպէս գիրք սուրբ ասեն: Իսկ դեփ ապրտամբեալ յաստուծոյ և աստուածամարտի եղեալ՝ մեզ շարք եղեն առ ի մոլորեցուցանել, և սոսկ անուամբ կերպ ի կերպս լինելով, զի որսայցեն զմարդիկ ի կորուստ: Իսկ անիմաստքն ի մարդկանէ այսպէս կարծեն եթէ են ինչ նոփա, այլ սոփա ամենեքեան են դեփ անմարմինք. և ոչ են ծերնդական. և ըստ որում կերպի երևին և անուանին՝ զնոյն ի մարդկանէ համբարին. յաւերս փաղափաց բնակելով դիւաց՝ յուշկապարիկ և համբարում անուանեցան: Իսկ ըստ հեթանոսական բարբառմանցն զծովացույն ի ծովէ ասեն լեալ. և զպայն ի գետոց, և զյարալէզն ի շանէ, և զհանդիոն յիշոյ, և զնահանկն ի ծովային ձիոյ: Եւ այս աչ նշմարտութեան տեսակփ, այլ հեթանոսական բաշղամունք. զի եթէ կարող գոն կերպարանի ի հրեշտակ լուսոյ, և երբեմն ի կերպս կանանց և սէւ արանց երևին և այլ երբեմն ի կերպս զազանաց. զի՞նչ զարմանք են. թէ ուրեք յանրնդել և յանտեսալ կերպարանս երևին և անուանին:

Դժվար է վերջնական խոսք ասել այս բնագրի ամբողջական կամ թերի լինելու մասին: Եթե դատելու լինենք այն փաստից, որ Նպիփանն իր պատասխանը շարադրելիս չի անդրադարձել Ներսեսի հարցի մեջ առկա երեակայական բոլոր էականերին, այլ թվարկել է դրանցից միայն 5-ի անունները, կարելի է թերևս մտածել, որ զրվածքը թերի է հասել մեզ: Սակայն բացառված չէ և այն, որ խոսելով մի քանիսի մասին ու մերժելով նրանց գոյությունը, Նպիփանն ավելորդ է համարել մեկ առ մեկ թվարկել Ներսեսի հարցման մեջ առկա անգո բոլոր էականներին, ուստի և բնագիրն ամբողջական է:

Հարեանցի քննությունն իսկ բերում է այն տեսակետին, որ փոքրիկ այս գրությունն ազդակից է Գրիգոր Պարթևի «Հարցմունքի» 14-րդ կետին:

Համոզվենք այդ բանում՝ զուգադրելով մի երկու նախադասություն.

է եղև (այս ընդգծված բառերը Մինասյանն է հրամցրել Ազոնցին և տողերիս գրողին—Վ. Խ.) և Սակայն հայ բանասիրությունը ղեկու չի հաստատել, թե հինգերորդ դարում զրվել են այսպիսի «հարցարաններ» («Հանդես ամսօրյա», 1972, էջ 206):

Մի կողմ թողնելով նորաթուխ մեր բանասերի գրելաճը, այսօր կարող ենք արձանագրել. որ հայ բանասիրությունն արդեն հաստատել է հեթանոսական հավատալիքների մասին քննադատական «հարց ու պատասխանների» գոյությունը հայոց գրերի զյուտից էլ առաջ:

Գրիգոր Պարթև

Նախ զայն տեսցուք թէ զո՞ն ալ արարածք բանաւորք քան զհրեշտակս և զմարդիկ և զդևս... և մարդկան (ըստ) կերպի երևման անուանս եղեալ՝ կոչեն յուշկապարիկ, զոմն համբարու։ Եւ նոյն ազդեցութեամբ դիւացն բարբաջեն մարդիկ, զծովացուլն ի կուսէ ասեն լեալ, և զպայն ի գետոյ, և զառալէզն ի շանէ, և զխանդիռն ի յիշոյ, և նահանգն ի ձիոյ։ Եւ այս ոչ եթէ տեսակք ինչ, այլ անուանք և եթ են հեթանոսական կռապաշտիցն։

Նպիփան միայնակյաց

Նախ զայս պարտ է գիտել, զի ոչ այլ բանական արարածք զոն քան զհրեշտակս և զմարդիկ որպէս գիրք սուրբք ասեն։ Իսկ դէք ապրստամբեալ յաստուծոյ... և ըստ որում կերպի երեւիլն և անուանին՝ զնոյն ի մարդկանէ համբաւին. յաւերս քաղաքաց բնակելով դիւաց՝ յուշկապարիկք և համբարութ անուանեցան։ Իսկ ըստ հեթանոսական բաջաղմանցն զծովացուլն ի ծովէ ասեն լեալ, և զպայն ի գետոց, և զյարալէզն ի շանէ, և զհանդիռն ի յիշոյ, և զնահանկն ի ծովային ձիոյ։ Եւ այս ոչ ճշմարտութեան տեսակք, այլ հեթանոսական բաջաղմունք։

Այս երկու զուգակշիռ հատվածների նմանությունն այնքան ակնառու է, որ կարող է բացատրվել միայն այդ բնագրերի ազգակցությամբ, միևնույն աղբյուրից կամ մեկը մյուսից բխած լինելով։ Մենք հակված ենք մտածելու, որ Եպիփանն իր պատասխանը շարադրել է ձեռքի տակ ունենալով Գրիգոր Պարթևի «Հարցմունքը»։ Նա իր աշխատանքը կատարել է տեղ-տեղ արտագրելով Գրիգորի 14-րդ պատասխանին՝ մասնակի լրացումներով ու փոփոխություններով։ Նկատվող տարբերությունների մի մասը հավսմաբար առաջացել է այն ժամանակ, երբ այդ զույգ բնագրերը, տարբեր անձնավորությունների կողմից հունարենից թարգմանվել են հայերեն։

Եպիփանի պատասխանին, որը կարող է օգտակար լինել Գր. Պարթևի «Հարցմունքի», ուստի և նրա հետ առնչվող «Եղծ աղանդոցի» համապատասխան հատվածների գիտական քննության համար⁴⁷, հայ ժողովրդի հնամենի հավատալիքների ուսումնասիրությանը նպաստող նոր տվյալներ չի պարունակում։ Այս առումով շատ ավելի հետաքրքրական է Ներսեսի հարցը, որի մեջ, այլ աղբյուրներից ևս հայտնի երևակայական էականներից բացի, հիշատակված են նաև խաղաղիչ և կազրիպիս նորալուր անունները, ինչպես և տրված են արդեն հայտնի անունների այլակերպ տառադարձված ձևեր. օրինակ՝ հանդիռ (Գր. Պարթևի «Հարցմունքի» մեջ գրված է խանդիռ կամ խանդիւռն) և պև (հավանաբար պայ անվան փոփոխակն է)։ Պև բառը «դև, սատանա, հրեշ» իմաստով զործածական է եղել Արարատյան դավառի որոշ բնակավայրերում մինչև վերջին ժամանակներս⁴⁸։

47 Գր. Պարթևի «Հարցմունքի» և Նյնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոցի» մեջ, օրինակ, ասված է, որ ծովացուլը կովից է առաջանում և ծովակում բնակվում. «Հարցմունքի» մի այլ հատվածում գրված է, որ «զծովացուլն ի կուսէ ասեն լեալ»։ Ներսեսի և Եպիփանի նորահայտ «Հարցումի» մեջ, սակայն, ծովացուլի ծագման մասին գրված է այսպես. «զծովացուլն ի ծովէ ասեն լեալ»։ Ըստ այդմ ունենք «ի ծովէ», «ի կովէ» և «ի կուսէ»։ սրանցից մեկը («ի կուսէ»), կասե՛րկուսը (նաև «ի կովէ») աղճատման արդյունք կարող են լինել և այլն։ Բնագրագիտական այս կարգի հարցերն արժանի են ավելի հանգամանալից քննության։

48 Տե՛ս Ս. Ա մ ա տ ու ն ի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 555։ Հ. Ա ճ ա ու յ ա ն, Հայերեն դավառական բառարան (էմինյան ազգագրական ժողովածու, Թ.), Թիֆլիս, 1913, էջ 906։

Հայ հին մատենագրության ինքնուրույն և թարգմանական գրվածքների մեջ հիշատակվում են շուրջ երեք տասնյակ երևակայական էականների անուններ: Դրանցից շատերի մասին գոյություն ունեցող մատենագրական տվյալներն արդեն ի մի են բերված Ղ. Ալիշանի «Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք Հայոց» մեծարժեք աշխատության մեջ, սակայն այս ուղղությամբ որոնումները պետք է շարունակել⁴⁹, եվ երբ հավաքված մատենագրական նյութըն ուսումնասիրվի բանահյուսական ու ազգագրական տվյալների, ինչպես նաև միջնադարյան հայկական ձեռագրերի լուսանցքներում նկարված տարատեսակ առասպելական կենդանիների պատկերների համադրությամբ (անշուշտ՝ հաշվի առնելով նաև հարևան ժողովուրդների միջավայրից քաղված ազգագրական տվյալները), ապա հնարավոր կլինի ինչ-որ չափով բացել այն թանձր վարագույրը, որ ծածկում է մեր հայացքից հեթանոս հայերի ժողովրդական հավատալիքների ինքնատիպ աշխարհը:

7

Հայոց այբուբենի գյուտից անմիջապես հետո Մեսրոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը, իրենց ավագ աշակերտների գործակցությամբ, եռանդուն աշխատանք ծավալեցին քրիստոնեական հավատքի սուրբ գրքերը և եկեղեցական հայրերի կարևորագույն ստեղծագործությունները հունարեն և ասորերեն լեզուներից հայերեն թարգմանելու համար: Ընդամենը մի քանի տասնամյակների ընթացքում ոսկեդարյան կոչվող հայերենով թարգմանվեցին Հովհան Ոսկեբերանի, Սեբերիանոս Եմեսացու, Բարսեղ Կեսարացու, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու, Եվսեբիոս Կեսարացու, Եփրեմ Ասորու, Կյուրեղ Երուսաղեմացու, Եվագր Պոնտացու, Ափրատ Զգոն Պարսկի, Իգնատիոս Անտիոքացու, Եվթաղի և շատ ու շատ այլ հեղինակների կարևորագույն աշխատությունները:

Եվ եթե մեր թարգմանիչների ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում քրիստոնյա աշխարհում ճանաչում գտած օտարազգի մատենագիրների աստվածաբանական տարբեր հարցերի մասին գրած աշխատությունները (Մեկնություն, Ճառ, Խրատ, Վկայաբանություն, Պատմություն և այլն), անկարելի է մտածել, որ նրանք առավել ջանասիրությամբ չեն դիմել իրենց հայրենի երկրում ապրած ու ստեղծագործած հեղինակներին, որոնք հայերեն գրերի ստեղծումից առաջ իրենց աշխատություններն ստիպված շարադրում էին օտար լեզուներով՝ հունարեն կամ ասորերեն:

Անվանի հայագետ Նորայր Բյուզանդացին, բնագրագիտական զարմանալի մանրակրկիտ աշխատանք կատարելով, կարողացել է բացահայտել Կորյունի բաժինը ոսկեդարյան թարգմանական գրականության մեջ: Նույն բնույթի ուսումնասիրությունները շարունակելով հնարավոր կլինի ինչ-որ չափով որոշել նաև Մաշտոցի ու Սահակի և նրանց մերձավոր գործակիցներ Եղնիկի, Հով-

⁴⁹ Թե որքան արդասավոր կարող են լինել դրանք, երևում է թեկուզ այն փաստից, որ հենց միայն Թեոն Աղեքսանդրացու «Յաղագս ճարտասանական կրթութեանց» թարգմանական բնագիրը (2. Մանանդյանի աշխատասիրությամբ հունարեն բնագրի հետ մեկտեղ տպագրված է 1938 թ. Երևանում) պարունակում է հնամենի հավատալիքների ուսումնասիրությանը նպաստող հետևյալ անունները. Խաժ (բերված է որպես հոմանիշ Γλαυχας գլիցանվան, որը ծովափնների և ձկնորսների աստվածն է համարվել), Զոհկաղն (Πυθιος), Պարիկ⁵ (Κενταυροι) և Հայկը (Γιγαντες):

սեփի, Արձանի ու մյուսների ավանդը հայ թարգմանական գրականության մեջ։ Բանասիրական այս կարևոր խնդրի լուծման գործին նպաստելու են նաև Գրիգոր Պարթևի կանոններն ու «Հարցմունքը», Մակար Երուսաղեմացու Հայաստան առաքած թուղթը և, վերջապես, ներսև Մեծի ու Եպիփան միայնակյացի մեր այս հոգվածով գիտական շրջանառության մեջ դրվող «Հարցումը»։ Այդ երկերը բացառիկ արժեք ունեն որպես IV դարում օտար լեզուներով ստեղծված հայ գրականության առ մեզ հասած մասունքներ և, մանավանդ, որպես հին հայերենով գրի առնված ու անաղարտ վիճակով պահպանված անդրանիկ ստեղծագործություններ⁵⁰։

8

Ավարտելով օտարալեզու հայ գրականության մասին մեր ասելիքը, հարկազրված ենք ըստ մեր խոստման համառոտակի անդրադառնալ Մ. Մինասյանի «Գրիգոր Պարթևի կամ Ս. Մաշտոցի վերագրված «Հարցումը» և «Եզնիկ Կողբացի» խորագրով հոգվածաշարին⁵¹։ Եվ քանի որ շեղվելու ենք բուն նյութից, մեր հոգվածի այս 8-րդ պարբերությունը Եղիշեի օրինակով կարող ենք կոչել «արտաքոյ եւթն եղանակին՝ ութերորդ»։

Ասել ենք արդեն (տե՛ս 25-րդ ծանոթագրությունը), որ տողերիս գրողը, իր մի հոգվածով⁵², երջանկահիշատակ Ն. Ադոնցի հետ միասին, արժանացել է Մ. Մինասյանի բարեհաճ ուշադրությանը։

Ի՞նչն է եղել մեր այդ հոգվածի նյութն ու միտք բանին։ Հետևելով Ն. Ադոնցին և լրացուցիչ փաստեր մեջ բերելով, փորձել էինք ցույց տալ, որ Գրիգոր Պարթևի անունը կրող «Հարցմունքը» հայ գրականության ամենավաղ շրջանի ստեղծագործություններից է եղել, և որ այն Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» անունով հայտնի երկի սկզբնաղբյուրներից մեկը լինելով՝ գրվել է V դարի 40-ական թթ. տարիներ առաջ։

Մեր ընդդիմախոսը, սակայն, ճգնել է հակառակն ապացուցել, կարծելով որ «գիտնական», «աստվածաբան», «կուռ տրամաբանություն ունեցող», «գեղեցիկ և անգերազանցելի լեզվով ու ոճով օժտված» և հազար ու մի այլ բարեմասնությունների տեր Եզնիկը չէր կարող այդ «խղճուկ», «անճարակ», «մակերեսային» (այս բոլոր շքեղ գնահատական արտահայտությունների հեղինակն, անշուշտ, Մ. Մինասյանն է) գրվածքն օգտագործած լինել որպես աղ-

⁵⁰ Այդ կարգի երկերի ցանկը նոր ուսումնասիրությունների ճանապարհով առաջիկայում կարելի է ճոխացնել։ Մասնավորապես ուշադրություն են դրավելու V դարում շրջանառության մեջ դրված վարքադրական հուշարձանները, որոնց մեջ, անտարակույս, կան ամբողջությամբ կամ մասամբ մինչև գրերի գյուտը հորինված և հետո միայն հայերենի թարգմանված նմուշներ։

Հենց այժմ կարելի է նշել, որ այդ կարգի երկերից է Խաղևոս առաքյալի և Սանդուխտ կույսի վկայաբանությունը, որը հայերենի է թարգմանել Սամվել անունով մի եպիսկոպոս։ Սրան իրավամբ նույնացնում են Մաշտոցի աշակերտ, վրաց եպիսկոպոս Սամվելի հետ, համարելով մեր առաջին թարգմանիչներից մեկը (տե՛ս Ն. Անդրիկյան, Սանդուխտի վկայաբանության թարգմանիչը, «Բազմավեկ», 1907, էջ 60—61, Վ. Հացոունի, Կարևոր խընդիրներ..., Վենետիկ, 1927, էջ 34—35, Ա. Ջամիկյան, Պատմ. հայ գրակ., Ա, էջ 85 և այլն)։

⁵¹ Հուլիս երկարարան այդ հոգվածաշարի մեղ հետաքրքրող մասերը տպագրված են «Հանդես ամսօրյայի» ստորև նշվող համարներում. 1972, թիվ. 1—3, էջ 73—94, թիվ. 4—6, էջ 199—212, թիվ. 7—9, էջ 317—354, թիվ. 10—12, էջ 439—462։

⁵² Լ. Խաչիկյան, Գրիգոր Պարթևին վերագրված «Հարցումը», որպես հայ մատենագրության երախայրիք (ԵՔաներկ Մատենադարանի», № 7, էջ 301—330)։

բյուր. ուստի սկզբից գրվել են Եզնիկի աշխատության համապատասխան հատվածները, և դրանից շատ հետո միայն, նրա «ստրկական հետևողությամբ» ստեղծվել է այս «Հարցումը»:

Տարօրինակ այս տրամաբանությամբ որևէ երկի համար աղբյուր ծառայած գրվածքները՝ և՛ իրենց բովանդակությամբ, և՛ լեզվով, ավելի կատարյալ են լինելու, քան նրանցից կախման մեջ գտնվող երկերը, ուստի գրականության ու լեզվի զարգացումը տեղի է ունեցել վարընթաց գծով՝ լավից վատ, կատարյալից՝ անկատար: Ահա տեսական այս հիմքի վրա կանգնած մեր ընդդիմախոսը փառաբանում է Եզնիկին որպես մի հեղինակ, որն ինքնաբավ լինելով, պետք չի ունեցել օգտվելու այլ հեղինակների գրվածքներից. և այս այն դեպքում, երբ բացահայտված են արդեն շուրջ մեկ տասնյակ հունական աղբյուրներ, որոնցից Եզնիկն ընդարձակ էջեր է ընդօրինակել, հարմարեցնելով դրանք իր գրվածքի բովանդակությանն ու նպատակին⁵³:

Մեր ինքնահավան եզնիկագետը իր ամեն մի խոսքին երկնառաք պատգամի ուժ վերագրելով, հայտարարում է, թե ինքն արդեն հերքել է «Ադոնցի և Խաչիկյանի բոլոր փաստարկումները»: Ադոնցին թողնելով հանգիստ, տեսնենք, թե ինչպես է նա հաշիվ մաքրել տողերիս գրողի հետ:

Եզնիկի աղբյուրներից շատերը, նշել էինք մենք վերոհիշյալ մեր հոգվածի մեջ, տրամախոսական կառուցվածք են ունեցել, այսինքն գրված են եղել ճիշտ այնպես, ինչպես մեր «Հարցմունքն» է: Արդեն Գ. Գալեմբյարյանն է նկատել, որ «Եղծ աղանդոցի» հեղինակն ամեն կերպ ձգտել է փոխել իր աղբյուրի տրամախոսական ձևը:

Դեմ դիմաց հրատարակած լինելով «Հարցմունքի» և «Եղծ աղանդոցի» ազգակից հատվածները՝ հնարավորություն էինք տվել մեր ուշիմ ընթերցողներին անձամբ համոզվելու, որ սկզբնաղբյուրը «Հարցմունքն» է, իսկ Եզնիկի համապատասխան հատվածները, ըստ մեծի մասին բառացի, երբեմն էլ, բարեշտկված ու մշակված՝ քաղվածքներ են այդ բնագրից:

Հաշվի էինք առել նաև բավարար փորձ չունեցող սկսնակ բանասերներին, և մի քանի բնորոշ զուգակշիռ հատվածների հատուկ անդրադարձել էինք մեր ներածական խոսքի մեջ:

Ահա դրանցից մեկը. «Հարցմունքի» մեջ գրված է. Հարցումն. Մեղաւորք վասն մեղաց տանջին, իսկ տղայոց անմեղաց զի՞ տիրիցեն դէք: Պատասխանի. Զամենայն մարդ յորդեգրութիւն կոչէ աստուած...» և այլն:

Եզնիկը, ձևափոխելով հարց ու պատասխանին, բովանդակությունը մաւուցել է համառոտելով, ասպես. «Այս ասացաւ վասն հարցանելոյ ոմանց, թէ մեղաւորք վասն մեղաց տանջիցին ի դիւացն, տղայոց անմեղացն ընդէ՞ր տիրիցեն դէք: Զամենայն մարդիկ յորդեգրութիւն կոչէ աստուած...» և այլն:

«Այս ասացաւ վասն հարցանելոյ ոմանց» խոսքերով Եզնիկն ուղղակի մատնացույց է արել իր աղբյուրը, որի մեջ, ինչպես տեսանք, նույն այդ հատվածը շարադրված էր հարց ու պատասխանի ձևով:

Նույնն են ասլացուցում նաև մեր մատնացույց արած մյուս օրինակները⁵⁴:

53 Այս մասին տե՛ս Գ. Գալեմբյարյան, Նորադույն աղբերք եզնկայ Կողբացոյ ընդդիմ աղանդոց մատենին, Վիեննա, 1919:

54 Տե՛ս, «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, էջ 304—305:

Ինչպես է «հերքում» մեր քննադատն այս և նման փաստերը. «Ինչպես այս, այնպես էլ մյուս փաստերը, — գրում է նա, — անուժ են, քանի չապացուցվի Հարցարանի վաղեմությունը Եզնիկի երկի համեմատությամբ», «եթե Լ. Խաչիկյանի պես դատելու լինենք, — շարունակում է նա, — Եզնիկի բանավիճելու բոլոր նման դեպքերում պետք է ենթադրենք մի հարցարան-աղբյուր»⁵⁵:

Հիշեցնենք մեր ընթերցողին, որ Եզնիկի երկի մեջ իրոք թաքնված են մի շարք հարցարան-աղբյուրներ, ինչպես, օրինակ, Մեթոդիոս Օլիմպիացու «Վասն անձնիշխանութեանը», Ադամանտիոսի «Յաղագս ուղիղ հաւատոյ յաստուած» գրվածքը և այլն: Բառացի քաղելով սրանցից ամբողջական էջեր, Եզնիկն, ինչպես ապացուցել է Գ. Գալեմբյարյանը, ճիշդ ու ջանք է գործադրել իր աղբյուրների տրամախոսական ձևը ջնջելու⁵⁶:

Պետք չէ անտեսել նաև Եզնիկի մի այլ հավանական աղբյուրը, որը շնայած չի պահպանվել, սակայն որի գոյության մասին հիմնավոր փաստեր է հրապարակ հանել բազմավաստակ Ն. Ադոնցը⁵⁷: Խոսքը Թեոդորոս Մոպսուեստացու «Յաղագս որ ի Պարսս մոգութեան» (Περὶ τῆς περσικοῦ μαγικῆς) երեք մասերից բաղկացած այն աշխատության մասին է, որ ձեռքի տակ ունեցել է Կ. Պոլսի նշանավոր Փոտ պատրիարքը: Աշխատությունը նույն պատրիարքի վկայությամբ ուղղված է եղել Մաստուրիոս անունով «ծագումով Հայաստանից քորեպիսկոպոսի», այսինքն գրվել է ի պատասխան առաջադրված հարցումների: Ադոնցը հանգել է այն համոզման, որ Մաստուրիոս քորեպիսկոպոս կոչվածը հենց Մեսրոպ Մաշտոցն է, հայ դպրության հանճարեղ հիմնադիրը⁵⁸:

55 «Հանդես ամսօրյա», 1972, էջ 75:

56 Գ. Գալեմբյարյան, նշվ. աշխ., էջ 86:

57 Ն. Ադոնց, Անժանոթ էջեր Մաշտոցի և նրա աշակերտների կյանքից, ըստ օտար աղբյուրների («Հանդես ամսօրյա», 1925):

58 Ե. Տեր-Մինասյանը «Հայոց դրերի դյուտի թվականի և այլ հարակից խնդիրների մասին» շատ արժեքավոր հոդվածի մեջ (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, էջ 38—45) փորձել է կասկածի տակ առնել Ն. Ադոնցի ուշադրավ առաջարկը Մաստուրիոս-Մաստուծիոսին Մաշտոցի հետ նույնացնելու մասին: Սակայն նրա կասկածները հիմնավորված չեն. հենց Ադոնցի կողմից շրջանառության մեջ դրված տվյալներն օգտագործելով, Ե. Տեր-Մինասյանը նշում է, որ Մաշտոց անունը հունական չէ, այլ աղբյուրի մեջ տառադարձված է «Մաստիձե» և «Մաստե[ն]ձե» ձևերով, ուստի հետևեցնում է, որ ճիշտ նույնպես պետք է տառադարձված լիներ նաև Թ. Մոպսուեստացու կամ Փոտ պատրիարքի մոտ: Սա տրամաբանական պահանջ չէ. «Մաշտոց» անվան շ և ց տառերը բացակայում են հունարենից, ուստի տարբեր ժամանակներում ապրած տարրեր հույն հեղինակներ իհարկե տարբեր ձևերով պետք է տառադարձեին իրենց ականջին խորթ այդ անձնանունը: Բերենք մի լինորոշ օրինակ. Նիկիո ժողովին մասնակցել է Գրիգոր Լուսավորչի որդի Արիստակեսը, սրա անունը, որի հունարեն տառադարձումը շատ դյուրին է, ժողովի արձանագրությունների մեջ պահպանվել է 3 տարբեր աղավաղ ձևերով՝ Արիստարքոս, Արիստեկիսոս, Արսափիոս (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Աղգապատում, Ա, 1959, էջ 112): Եվ եթե անճանաչելի աղավաղված է այսքան պարզ տառադարձվող մի անուն, այն էլ նույն գրվածքի մեջ, մի՞թե տարօրինակ պետք է համարել «Մաշտոց» անձնանվան աղավաղ գրությունը հունական տարբեր աղբյուրներում:

Անընդունելի են նաև Ե. Տեր-Մինասյանի աուրկությունները Մաշտոցի քորեպիսկոպոս կոչման մասին: Ինչ բովանդակություն է ունեցել եկեղեցական այդ պաշտոնը ուրիշ երկրներում՝ հետաքրքրական հարց է անշուշտ, բայց չի առնչվում Ադոնցի ուսումնասիրությանը: Հայաստանում, ինչպես գիտենք Փավստոս Բուղանդից, IV դարի կեսերին քորեպիսկոպոսական պաշտոն ունեւր նշանավոր Դանիել եպիսկոպոսը, մի անձնավորություն, որ Հայոց եկեղեցու ամենաազդեցիկ գեմքն էր՝ երկրորդը կաթողիկոսից հետո: Մաշտոցը նույն

«Հարցմունքի» տրամախոսական ձևի կապակցությամբ մեր շատաբան ընդդիմախոսի մյուս ասածները արժանի չեն քննության:

Մեր բնադրի հնությունը ցույց տալու համար ուշադրություն էինք դարձրել և այն իրողության վրա, որ նրա մեջ օգտագործված ս. գրական հատվածները շատ տեղերում չեն համապատասխանում Աստվածաշնչի մեղ հասած բնագրին⁵⁹: Մենք երբեք նպատակ չենք ունեցել այս առիթով քննարկել նաև Եզնիկի ս. գրական հատվածների բնույթի հարցը, չնայած միշտ էլ գիտակցել ենք, որ հայ մատենագրության ինքնուրույն և թարգմանական հնագույն հուշարձանների միջնորդությամբ մեզ հասած աստվածաշնչային մեջբերումների մասնագիտական քննության ճանապարհով երևան են բերվելու անակնկալ ու հետաքրքրական նոր նյութեր՝ ի նպաստ դասական հայերենի հին շերտի գիտական ուսումնասիրության⁶⁰:

Մեր ընդդիմախոսը ավելի հանգամանորեն է ուսումնասիրել «Հարցմունքի» ս. գրական հատվածները (այստեղ ևս անհարկի մանրուքների մեջ թաղվելով) և հասել է այն արդյունքին, որ նրանում Աստվածաշնչի 27 մեջբերումներ կան, որոնցից միայն 8-ն են նույնանում Աստվածաշնչի մեզ հասած բնագրին, իսկ 19-ը, այսինքն 70 տոկոսը՝ տարբերվում են: Եզնիկի զուգակշիռ հատվածներում կան ընդամենը 7 ս. գրական մեջբերումներ. սրանցից 4-ը համընկնում են, իսկ 3-ը (շուրջ 40 տոկոս)՝ տարբերվում⁶¹:

Արդ՝ այստեղից չի՞ հետևում արդյոք, որ «Հարցմունքի» հեղինակը (այժմ պետք է ասել՝ թարգմանիչը) ձեռքի տակ ունեցել է հայերեն Աստվածաշնչի մի օրինակ, որը զգալապես ստարբեր է եղել մեզ հասած խմբագրությունից: Եվ եթե այդ տարբերվող ս. գրական հատվածներից թեկուզ մի քանիսը Եզնիկի մոտ փոփոխված ու համապատասխանեցված են Աստվածաշնչի բարեշտկված խմբագրությանը (այդ բանը ցույց է տրված մեր կողմից), սրանից չի՞ բխում արդյոք, որ «Եղծ աղանդոցի» սկզբնաղբյուրը «Հարցմունքն» է եղել:

Անկանխակալ բանասերի համար հարցն, անշուշտ, պարզ է. «Հարցմունքի» ս. գրական հատվածները չեն բխում Եզնիկից. սկզբնաղբյուրը «Հարցմունքն» է և ոչ հակառակը: Մ. Մինասյանը, սակայն, երկար ու ձիգ և բռնա-

դիրքն ունեն Սահակ կաթողիկոսի ժամանակ. և եթե հունական աղբյուրը տեղեկություն է պահպանել նրա քորեպիսկոպոս լինելու մասին, որևէ հիմք չունենք այդ մերժելու:

Երկար անդրադարձանք Մաշտոցի պատվերով Թ. Մուսսուեստացու գրած «Յաղագս որ ի Պարսս մոգութեան» երկի հետ առնչվող հարցերին, որովհետև այդ երկու նշանավոր անձանց համագործակցությամբ ստեղծված (ավա՞ղ մեզ չհասած) աշխատությունը, որ եղել է Պարսից քեշի քննադատությունը քրիստոնեական եկեղեցու դիրքերից, անտարակույս օգտագործվել է Եզնիկ Կողբացու և V դարի այլ հեղինակների կողմից: Եվ այս կապակցությամբ Մ. Մինասյանի անպտուղ դատողությունները, որ արված են Ե. Տեր-Մինասյանի մեծ հեղինակությունը չարաշահելով, զուրկ են գիտական արժեքից:

59 «Մեղ հասած բնագիր» ասելով նկատի ունենք ս. գրքի Զոհրապյան հրատարակությունը: Քաջ գիտակցում ենք, որ այն գիտական հետազոտությունների հիմք չի կարող հանդիսանալ, և որ վաղուց հասունացել է Հին և Նոր կտակարանների հայերեն թարգմանության գիտական բնագիրն ստեղծելու անհրաժեշտությունը:

60 1945 թ. շարադրված մեր թեկնածուական դիսերտացիայի մեջ, որ նվիրված է Եղիշեի «Արարածոց մեկնութիւն» կորած աշխատության այն հատվածներին, որոնք պահպանվել են միջնադարյան այլ մեկնողական գրվածքներում, հատուկ գլուխ էինք նվիրել Եղիշեի օգտագործած Աստվածաշնչի օրինակին, բացահայտելով նրա մի շարք ուշագրավ տարբերություններ:

61 «Հանդես ամսօրյա», 1972, էջ 94:

զբոսիկ դատողություններ է անում, Վահրամ Բաբունու (XIII դարի հեղինակ) «Հարցմունք և պատասխանիք» աշխատությունը, որ քննարկվող խնդրի տեսակետից արժեքադուրկ է, նույնպես մանրակրկիտ «հետազոտություն» նյութ է դարձնում, պարզ հարցը խառնում ու խճճում է, որպեսզի ի վերջո հայտարարի, թե ինքը հերքել է արդեն «Աղոնցի և Խաչիկյանի բոլոր փաստարկումները...»:

Մենք ուրիշ փաստեր էլ էինք բերել «Հարցարանի» հնությունն ապացուցելու համար (խանդիռ երեակայական կենդանու և նահանգի ձիու հետ առնչված լինելու մասին տվյալների բացակայությունը «Եղծ աղանդոցից» և այլն): Սրանք ևս, իհարկե, «հերքված» են մեր ընդդիմախոսի կողմից⁶²:

Ձեռք բերված հաղթանակի դափնիները հանդստի չեն կոչել Մ. Մինասյանին և նա, հայտարարելով, որ «Աղոնցն ու Լ. Խաչիկյանը անտեսել են Հարցարանի լեզուն և նրա մասին ոչինչ չեն ասել», — կամովին իր վրա է վերցրել այդ թերին լրացնելու պատասխանատու ու դժվարին պարտականությունը:

Մինասյանի տեսական ելակետն այս խնդրում ևս դիտության հետ հեռավոր առնչություն ունի. նա համոզված է, որ Վիեննայի Մխիթարյանները դասական հայերենի ուսումնասիրությունը այնպիսի կատարյալ աստիճանի են հասցրել, որ այլևս դժվարություններ չկան «ստույգ որոշելու գրաբար այս կամ այն զրվածքի պատկանելիությունը այդ ժամանակաշրջանին» (այսինքն՝ V դարի առաջին հիսնամյակին)⁶³:

Եվ այս ասվում է այն ժամանակ, երբ հայագիտության մեջ շարունակվում են կրքոտ վեճերը ոսկեդարյան և հունաբան կոչվող լեզվա-ոճական դրությունների հարաբերության ու ժամանակագրական սահմանների մասին, երբ դեռևս չեն ուսումնասիրված դասական հայերենի կատարյալ ստեղծագործությունը համարվող Հին և Նոր կտակարանների հին ու նոր շերտերը, չեն բացահայտված շարահյուսական և բառամթերային այն տարբերությունները, որ գոյություն են ունեցել մի կողմից ս. դրական հուշարձանների նախնական-փութանակի կատարված թարգմանությունների, մյուս կողմից՝ նույն բնագրերի հետագայում իրականացված խմբագրությունների միջև:

Այս ամենին անգիտակ մեր ընդդիմախոսը ձեռնարկում է «Հարցմունքի» լեզվի ուսումնասիրությանը՝ երկու տարբեր մակարդակներով: Նախ երևան է բերում շուրջ երկու տասնյակ բառեր ու կապակցություններ, որոնք կամ տարբերվում են դասական հայերենի օրինակելի ձևերից, կամ էլ ուղղակի սխալ են: Այսպես, օրինակ, զրված է «կախարդքն», բայց պետք է լինի «կախարդսն», զրված է «լլկանս... ածէ», երբ լինելու էր «լլկանս... ածեն» (հոգնակի), «սերմն» բառը մի քանի տեղ զրված է «սերմ» ձևով (առանց վերջին ն-ի) և այլն:

Ձեռագրատական հետազոտությունների նվազագույն փորձ ունեցող բանասերն իսկ պետք է տեղյակ լիներ, որ նման գրչական տարրնթերցվածքների հիման վրա անհնարին է ժամանակագրական խրթին հանգույցներ լուծել, որոշել երկու տարբեր բնագրերից մեկն ու մեկի առաջնությունը կամ գրություն ժամանակը և այլն⁶⁴:

62 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81—82 և հտ.:

63 Նույն տեղում, էջ 446:

64 Վերջերս հայտնի դարձավ, որ Երուսաղեմի № 1512 ձեռագրի մեջ (ընդօրինակված 1369 թ.) նույնպես կա Գրիգոր Պարթևի «Հարցմունք», որի ԺԴ և ԺԶ հարցումները հրատարակվել են Ն. Պողարյանի կողմից (տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց):

Ի պատիվ մեր ընդդիմախոսի պետք է ասել, որ նա չի բավարարվում գրը-
չադրական տարընթերցվածքների մանրակրկիտ հաշվառումով, այլ փորձում
է բացահայտել նաև «Հարցմունքի» այն բառերն ու ոճերը, որոնք տարբերվում
են «Եղծ աղանդոցից» ու չեն համապատասխանում դասական հայերենի կա-
նոններին։ Այդ էլ քիչ է թվում մեր բժախնդիր բանասերի համար, և նա ապա-
վինում է նաև լեզվական իր հոտառությանը. «Մեսրոպյան հայերենը,— գրում
է նա,— ունի իր ներքին հատկությունները, որոնք ավելի շատ զգացվում են,
քան ցույց տրվում»⁶⁵։

Տերը գիտե, թե որքանով են զորավոր «զգացված», բայց «ցույց չտրված»
լեզվական այդ հատկությունները, ինչ վերաբերում է «Հարցմունքի» թվով 6
այն նախադասություններին, որոնք մանրամասնորեն քննարկված են մեր
գրաբարագետի կողմից՝ որպես ոսկեդարյան հայերենին անհարիր, նրա ըս-
կըղբունքներին հակասող տեղիներ, ապա առանց դույզն կասկածի կարելի է
հայտարարել, որ դրանք ոչինչ չեն ապացուցում։

Մ. Մինասյանը հայոց գրավոր լեզվի ձևավորման ու զարգացման ընթաց-
քը պատկերացնում է այսպես. ի սկզբանէ էր դասական գրաբարը— այսպես
կոչված ոսկեդարյան լեզուն՝ անթերի իր բառապաշարով ու քերականական ըն-
տիր ձևերով։ Այդ լեզվով շարադրված լավագույն երկերից է Եզնիկ Կողբացու
«Եղծ աղանդոցը»։ Գրիգոր Պարթևի «Հարցմունքի» մեջ կան 6 նախադասու-
թյուններ, որոնք չեն համատեղվում Վիննայի Մխիթարյանների կողմից
«հայտնագործված» ոսկեդարյան գրաբարի քերականական և լեզվա-ոճական
կադապարի մեջ, ուստի դրանից հետևում է պարզ ու որոշակի, որ «Հարց-
մունքը» «չի կարող գրված լինել հինգերորդ դարի առաջին կեսի գրաբարով»⁶⁶։

հատ. վեցերորդ, Ծրուաղեմ, 1972, էջ 346—347)։ Մեր հրատարակության և Երուսաղեմյան
ձեռագրի համադաստիսան հատվածների միջև կան մեկ տասնյակից ավելի ուշագրավ տար-
բերություններ։

Բերենք մի քանի օրինակ (նախ տալիս ենք մեր հրատարակության բառը կամ բառա-
լումբը, ապա՝ Երուսաղեմյան տարբերակը)։

— «աճեն և պականեն»	— «աճեն և ապականեն»,
— «կէս անմարմինք»	— «կէս առանց մարմնոյ»,
— «զառալէղն»	— «զարալէղն»,
— «զխանդիրն»	— «զխանդիւոնն»,
— «ընդ աներևոյթ վարութիւնս կայցէ»	— «...բնակէ կամ կացցէ»,
— «ելանելոց է և գաշխարհ ունելոց»	— «...և զաշխարհս ունելոց»,
— «կնոջ պէս ցուլ անուն»	— «կնոջ պես յուրանաց անուն»,
— «նոյնպէս և զհետ երէոց»	— «և ընդ հետ ընթանան էրէոց» և այլն։

Արդ՝ հնարավո՞ր է, արդյոք, գրչադրական այս կարգի տարընթերցվածքների հիման վրա
որոշել որևէ երկի գրության ժամանակը կամ բանասիրական այլ խրթին խնդիրներ։ Ժխտական
պատասխան տալով այս հարցին, հարկ ենք համարում նշել, որ մեր լեզվաբանների կողմից ձե-
վակերպված ոսկեդարյան հայերենի կանոնների նկատմամբ տարբեր գրվածքներ ուսումնասի-
րելիս շեղումներ տեսնելով, մենք իրավասու չենք դրանք բոլորն ընդօրինակող գրիչների անուշա-
ւելության արդյունք համարելու։ Հակապատմական կլիներ մտածել, որ V դարի ընթացքում
ստեղծված բոլոր գրվածքներն անխտիր շարադրված են եղել դասական անթերի լեզվով, որք
խաթարվել է հետագայում «անգրագետ» գրիչների կողմից։ Ժամանակն է գիտակցելու, որ
բնդօրինակությունների ընթացքում ոչ միայն աղճատվել, այլև հաճախ շտկվել են հին բնա-
յրերի լեզվա-ոճական թերությունները։

Այս կարևոր հանգամանքը, ցավոք, անտեսվում է ոչ միայն Մ. Մինասյանի, այլև շատ
ավելի փորձ ու հմտություն ունեցող լեզվաբանների կողմից։

65 «Հանդես ամսօրյա», 1972, էջ 449։

66 Նույն տեղում։

Օ՛, երջանիկ անգիտություն:

Այս փառահեղ տրամաբանությամբ առաջնորդվելու դեպքում Խ. Աբովյանի բարբառախառն աշխարհաբարը Շիրվանզադեի կամ Նար-Դոսի լեզվի հետ համեմատելով, ստիպված պետք է լինեինք արձանագրել, որ «Վերք Հայաստանին» գրված է «Քառս» կամ «Մահը» վեպից տասնամյակներ հետո, քանի որ նրա մեջ կան բազմաթիվ «շեղումներ» արևելահայ աշխարհաբարի հասուն շրջանի լեզվա-քերականական կանոններից: Անհեթեթ կլինի նման հետևությունը. բայց ինչո՞վ են տարբերվում սրանից Մ. Մինասյանի դատողությունները Գրիգոր Պարթևի «Հարցմունքի» լեզվի մասին:

«Հարցմունքը» շարադրված է պարզ ու դյուրամբուհի գրաբարով. նրա մեջ չկա նույնիսկ մեկ հունաբան բառ կամ կապակցություն, իսկ եթե կան մեկ-երկու նախադասություններ, որոնք շեղվում են ոսկեդարյան կոչվող հայերենի դասական ձևերից, ապա դրանք այլ բացատրություն են պահանջում: Այդ երկը հունարենից թարգմանվել է հայ գրականության արշալույսին, երբ ոսկեդարյան հայերենն իր լինելիության առաջին շրջանն էր բոլորում: Մի քանի տասնամյակ տևող գրական աշխույժ գործունեություն էր ծավալվելու այդ լեզվի կատարելության համար. բարբառային ազդեցություններից զտվելու, իմաստասիրական բարդ մտքեր արտահայտել կարենալու համար՝ ժամանակ էր պետք և համառ ջանքեր էին գործադրվելու: Եվ եթե «Եղծ աղանդոցը» մեկն է ոսկեդարյան գրաբարի հասուն շրջանի գեղեցիկ արդյունքներից, «Հարցմունքը» նրա սկզբնական թոթովանքներից է:

Նախամեսրոպյան շրջանում օտար լեզուներով Հայաստանում ստեղծված գրական այն հուշարձանները, որոնք թարգմանվել են V դարի սկզբներին և հասել մեզ, նույն այդ տարիներին շարադրված կամ թարգմանված այլ գրքավածքների հետ միասին (պետք է որոնել ու գտնել դրանք)՝ հենց այն մեծարժեք ստեղծագործություններն են, որոնց մանրակրկիտ հետազոտության ճանապարհով պետք է վեր հանվեն հայոց գրավոր լեզվի վաղ շրջանի առանձնահատկությունները: Մեր ընդդիմախոս Մ. Մինասյանը, ցավոք, հեռու է գիտական այդ ճշմարտությունները գիտակցելուց:

ИНОЯЗЫЧНАЯ АРМЯНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В IV ВЕКЕ

Академик АН Арм. ССР Л. С. ХАЧИКЯН

(Р е з ю м е)

В IV веке в Армении, начиная с момента провозглашения христианства государственной религией (313 г.) вплоть до создания армянской письменности (405 г.), деятели армянской церкви пользовались греческой и сирийской письменностью. Они писали на этих языках сочинения, освещающие разные стороны христианского учения. В числе таких произведений были речи, жития, каноны, послания, вопрошения и т. п. Часть этих сочинений, написанных армянскими авторами для нужд армянского общества, сразу же после создания армянской письменности в начале V века была переведена на армянский язык.

К такого рода мелким сочинениям относится также дошедший до нас благодаря рукописи Матенадарана № 582 текст «Вопрошения

армянского католикоса Нерсеса Епифану-отшельнику». Нерсес Партез был армянским католикосом в 353—373 гг., а отшельник Епифан—видным церковным деятелем того же периода. Будучи греком, он владел армянским языком и вел большую работу в Цопке (Софене) по распространению христианства. Цель «Вопрошения»—показать нереальность мифических существ—хамбару, цовацул, аралез, ехджеруаках, пай, хипилик и др. (перечисляется 18 таких названий), которые в верованиях армянского народа занимали большое место. Согласно этим представлениям, для обольщения людей бесы принимают различные облики, соответственно чему и нарекаются людьми различными именами.

В статье выявлена тесная связь настоящего сочинения с 14-м пунктом «Вопрошений и ответов» Григора Партева. Отшельник Епифан, по всей видимости, имел под рукой этот источник и дословно использовал из него несколько предложений.

В конце статьи автор обращается к серии статей М. Минасяна, опубликованной в 1972 г. в журнале «Андэс Амсореа», научном органе венской конгрегации мхитаристов. Целью этих статей было показать, что вышеупомянутые «Вопрошения» Григора Партева созданы после V в. под влиянием «Опровержения ересей» Езника Кохбаци. В статье показана несостоятельность этой точки зрения. «Вопрошения» Григора Партева были переведены на армянский язык на заре армянской литературы, в начале V в., и сами служили источником для «Опровержения ересей». Сочинения, созданные в IV в. и переведенные на армянский язык в V в., являются важными источниками также с точки зрения изучения древнейших слоев армянского письменного языка.